

अस्मिन्पुस्तकसंचये पं. गङ्गालालसंस्थायाः 'कार्यालय काशीदास नारायणदास हलाल बकील, हाईकोर्ट, मुम्बयप्रस्टी धेष्टि त्रिभुवनदास' इत्येषां महत्युपकृतिः । 'डा० मेल्बलकर' इत्येतेषां महत्युपकृतिः पुस्तकप्रदानतोऽभूत् । अस्मिन्मन्त्रोत्सवकालस्यापि तस्यैवोपकृतिः । अतुर्थपंचमपीठाधीश्वर-गोस्वामिधीवह्नमहालयानां माधवशास्त्रिणश्च हस्तलिखितग्रन्थपुस्तकप्रदानतो महत्युपकृतिः, परन्तु मुद्रणानन्तरं तत्पुस्तकानां प्राप्तःबाहुपयोविपाटाः तत्र विद्यमानाः परिशिष्टे निवेदिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यप्रकटितं सेवाफलं द्वादशदीकसुतं संमुद्रयते । तत्र प्रथमं सेवाफल-विवरणं तु श्रीमदाचार्यहृदितरेव । स्वोपानुगृहीतुष्वमैः श्रीमदाचार्यचरणेष्वत् प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं मुद्रितं विवरणं श्रीमत्कल्याणरायणाम् । इमे श्रीकल्याणरायाः श्रीमदाचार्यधोवह्न-भाषीश्वरद्वितीयकुमारश्रीमद्विह्वलेश्वरप्रमुचरणद्वितीयसूनुश्रीमद्भोविन्दरायणाणां सूनुवः । मार्गशीर्षकृष्ण-सप्तम्यां १६२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्वरिरायाणां चतुश्चरणा अपि ते एव । तेषामनेकग्रन्थाः सूनुमा अपि सिद्धान्तमर्मबोधकाः सरलाश्च सन्ति । निबन्धोपरि टिप्पणी तेषां प्राचीनतमा, अमुनापि हस्त-लिखितग्रन्थाकारेण विराजते । उक्तवनिर्णायका अपि कैश्चिद्ग्रन्थास्तैः प्रादुर्भाविता नवनगोचरीभवन्ति । षोडशमस्योपरि तेषां स्वाल्पानानि दृश्यन्त अग्न्यान्वपि ।

३. तृतीयं स्वाल्पानं चाचाश्रीगोपेशानाम् । इमे श्रीगोपेशाः श्रीमत्प्रमुचरणविह्वलेश्वराणां सप्तमस्युपश्रीष्यनरयणानां सूनुवः, चचा वा चाचा वैश्वप्रतिदाः । षोडशमस्योपरि बहवलेषां टीकाः विद्यमाना दृश्यन्ते । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं स्वाल्पानं श्रीमद्देवकीनन्दनानाम् । इमे देवकीनन्दनाश्च निर्माकतया निवेष्टुं यत् १५५५ । तथापि श्रीगुरुश्रीष्यनकृततद्विवरणोपस्थापयते यत् ते श्रीगुरुश्रीष्यनानां प्राज्ञः । श्रीमद्विह्वलेश्वरप्रमुचरणपञ्चमस्युपश्रीष्यनरायणाणां सूनुवः श्रीदेवकीनन्दना मार्गशीर्षकृष्णसप्तम्यां १६२४ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव इमे, परन्तु तत्पुनश्चोपुनापकृततत्त्वोदे तत्कृतग्रन्थानां प्रायः रसादिष्वकाव्यवाच्यबोधप्रकाशादिष्वेवैवामपि नामानि गृहीतानि, तत्रास्य स्वाल्पानस्य नामादत्त-नास्तद्देवः । श्रीदेवकीनन्दनानां पीठा अपि श्रीदेवकीनन्दना बभूवुः । तेषि १६८५ आषाढकृष्णपूर्णि-मायां प्रादुर्भूताः । तेषि श्रीगुरुश्रीष्यनानां प्राज्ञः । कदाचित् तेष्वस्य प्रणेताश्चः स्युः ।

५. पञ्चमं स्वाल्पानं श्रीमद्वरिधनचरणानाम् । श्रीहरिराया इति प्रतिज्ञा हि वै । तेषां प्रादुर्भा-वस्तु भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६४० वर्षे । तेषां मध्यमव्यवसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेश्वराणां चतुर्थकालैः श्रीवह्नैः श्रीगोश्रीकृष्णवैश्वप्रतिदेवैः कृतः । श्रीहरिरायाणामसंख्याताः सूनुमग्रन्था दृश्यन्ते । श्रीमद्वरिधनचरणस्वरूपे तु मुद्रितप्रमाणैर्ब फलामकं रसात्मकं विप्रयोगात्मकं साक्षाद्देव्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुभूयते । तेषां स्वाल्पानानि सर्वाण्यपि भवन्नुपुनामि । निःश्वरपन्नीवानुगृहीतुमेव तेषां प्राकल्पमिति प्रतिभाति । अत एवात्र मुद्रितं तेषां सेवाफलस्वाल्पानं नववसुगुणं सरलं भक्ति-निष्ठनानुग्रहाय विराजते ।

६. षष्ठं श्रीविह्वलेश्वराणां सूनुनां श्रीवह्नमनाम् । काकाश्रीवह्नमजीतिप्रतिज्ञा हि ते, आपण-कृष्णचतुर्दश्यां १००९ वर्षे श्रीमत्प्रमुचरणवेष्टुपुत्रश्रीविधिपरातः पुरुषाननया एतन्वसंतयां विभूषयन्तः शोभन्तः । श्रीगुणोपनिषत्सङ्घाता अन्वये एव । षोडशमस्योपरि तेषामन्त्यानि स्वाल्पानानि दृश्यन्ते । निरोपकृतविवृतिशेषामन्त्यानिविधे बन्ते । इमे श्रीवह्नमः श्रीदेवकीनन्दननन्दना, १६०२ माघ-

शुद्धसम्पत् प्रादुर्भूता इति केपाञ्चिन्मत्तं तस्यामनगरस्वधीमन्दनमोहनजालमन्दिरस्वधीसुयोधिनी-
लेखेतिश्रीतो विद्वत्वाचैवासाकं प्राशयम् । मातासाम्नेनापि निधीयते यद् धीसुयोधिनीलेखकृद्दि-
रेष्यं दीका लिखितेति । सेवाकलत्र तेषां श्रीसुयोधिन्यनुसारीम्पाएषान् । तदपे शापयति । एतेन
शीतातत्त्वदीपिकाकाराः धीबहभाः श्रीसुयोधिनीलेखकृतत्र धीबहभाः उभे मियाः, यदि गीता-
तत्त्वदीपिकाकाराः धीबहभाः श्रीदेवकीवन्दनवन्दना एव स्तुरिति । पद्मनगृहे द्वौ धीबहभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरेकः श्रीदेवकीवन्दनवन्दनः १६७३ मार्गशोषशुद्धसप्तम्यां प्रादुर्भूतः । अन्यश्च
श्रीविठ्ठलरायसुनुः १०२९ कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुण्ड्रपोत्तमादर्वाचीनः इति
न स लेखकृद् । ज्ञाननगरस्वधीमन्दनमोहनजालमन्दिरस्वधीसुयोधिनीलेखेतिश्रीतो ज्ञायते यदिमे
धीबहभाः काकाश्रीबहभगीतिसिद्धाः श्रीविठ्ठलेशसूनुवः । तत्र श्रीपुण्ड्रपोत्तमाद् मार्गशोषादीनः
श्रीविठ्ठलेशसुनुर्न कोपि श्रीबहभः पद्मनगृहे प्रादुरभूत् । तस्मात् धीरसुजायपंरवस कलापि
श्रीबहभस लेखकर्तृत्वं नैव समीचीनम् ।

७. सप्तमं श्रीमत्पुण्ड्रपोत्तमानाम् । धीमदाधारतः पुण्ड्रपणनया सप्तमीं संवत्सं विन्मूयन्तो
नाद्रपदशुद्धसप्तम्यामेकादश्यां वा १०२७ वर्षे मोदूताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्यशापठ-
रपार्ति प्रतिभाति । विशेषतलेषां चरित्रविज्ञानसुभिः पुष्टिमन्त्रिणुपेतिमासिकपत्रिकायाः पद्मनवर्षस्य
सूतीपांको द्रष्टव्यः । बापट्यान् चारभास्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्मान्निर्घ्रैव निवेदितमिति चात्र
दुनरूपते ।

८. अष्टमं स्मारयानं केपाञ्चिन्नोस्वामिनाम् । इदं स्मारयानं श्रीपुण्ड्रपोत्तमसुसारीछोकाम्ब-
नसुतरति ।

९. नवमं स्मारयानं जालमन्दनानाम् । केविदाचार्यज्ञातिजनशैलंगदेसीया विद्वांसो ब्राह्मणाः
श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणीकुले समन्तीताः । तैः सह श्रीमत्प्रभुचरणैः कन्यादानव्यवहारे रक्षिताः ।
पुलादेशेणु मादणेषु द्वौ भ्रातरौ गोविन्दकृष्णभट्टौ मधुसूनुः, यद्योभंगिनी श्रीकृष्णिणी श्रीमत्प्रभुचरणैः
स्वपत्न्येन स्वीकृता । आश्रेयापलायनिजनायस्य पुत्री हि एतौ । विश्वाशपभट्टवंशेषु कश्चिन्मत्पुण्ड्र-
भट्टे भूत् । तत्र मधुसूदनमहेश सूनुव एते जालमन्दननामपालकृष्णादीश्रिताः । सत्रादसवाह
जयसिद्धसाधिताः । सवाह जयसिद्धस्तु संवत् १९८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १०२८ वर्षे पदार्थं गतः ।
अतोभिनन्दनमे जालमन्दा निघमान्ता भवसूनुः । प्रायः श्रीमन्नोस्वामिर्वा दुहितृतो वंशया भटा इत्युच्यन्ते ।
जालमन्दा जपि तपैव । गोस्वामिभ्रीगिरिफारिणं श्रियाः । तेषामनेकमन्या हस्तलिखिता इदपन्ते ।
तेषां लेखनशैली तु सरला पठते । सासारत्नमसिन्धु प्यारयावेपि प्रकटीभवति । अणुभापविगृहार्थ-
प्रकाशिकाश्रीसुयोधिनीयोगान्निबन्धयोजनासेवाकीसुदीनिर्णयार्णमपमेपरत्वापवधोद्वाम्बविवरणदयो
चदयो ग्रन्थानिर्णयं प्रकाशकद्वयं प्रतीक्यन्ते ।

१०. दशमं स्मारयानं मठपतिजयगोपालमन्दनानाम् । एते पिन्तामकिरीक्षितस्य सूनुवः । ते
श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलेश्वरद्वितीयकुमारश्रीगोविन्दरावज्येष्ठपुत्रश्रीकल्याणरावार्णं श्रियाः । स्वकृत-
तैत्तिरीयनाम्ये यद्विद्वेत्सुमुत्तमसि च स्वपरीचयमेवं कारयन्ति । 'प्रणमामि हर्षि श्रीमद्दत्तभाचार्यरुपियम्,
श्रीविठ्ठलेश्वरार्णम प्रभून् स्वाभीष्टसिद्धये । श्रीमन्नोकुलनाथान् श्रीमत्कल्याणरावपुत्रचरणान् ।
नामनिपेदनदापून् प्रणमामि सुदृष्टेभुः श्रेण्य । शैलंगवर्षविष्णुतामपितनयो मठपतितवविलयातः ।
जयगोपाल इपनिपत्तापं निजनीति तैत्तिरीयाणाम् ॥', 'श्रीमद्दत्तमविठ्ठलेश्वरहरि श्रीगोकुलेसाम्भून् । तथा
नरिष्यप्रचारचतुरान् श्रीकल्याणरावान् गुरुन् । सावभानुपदापुत्रातमुगलं पयावा च सर्वार्थं कुर्वे
अन्यमहं यद्विद्वेत्सुमुत्तमसिर्णं वैष्णवाः ॥', 'शैलंगवर्षश्रीविष्णुतामपिरीक्षितापवतलेन । जयगोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रवारक जयतात् ।' भद्रेषु इमे खाल्महानामपि प्राञ्च । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । प गद्द्वयललेखेष्वपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बहवोपि कृतयत्नेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यवर्हिमुंखमुसख्यसविष्वमगलकृतकृष्णकर्णाश्रुतटीकासुदुष्टि मार्गायसेवादय प्रयन्धालेषा नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकाया पत्रद्वयं तत्रमुखरा- मैरुंनरातीपत्रदीपावल्पके सवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिन्ना स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि श्लेष सेवाफलव्याख्याने तै कियते । मुण्डकोपनिषद्भाष्यमपि तै कृतमिति सम्भाव्यते इति तत्कृत तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरस्तीकं वर्तते । एतैरस्य व्याख्यानस्थानितम पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवार समाप्य पुन श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चात्प्रिखितानि । तेषां परमत खण्डन नास्माक सन्तोषप्रदम् । एतदमे स्वीकरीष्यते ।

११ एकदश च्चारयान मठेशालक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टा मठेशधीनाथभट्टपुत्रगोपी नाथभट्टभूतव । इमे तु सपथा अज्ञातपूर्वा । यद्यपि अ धान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरि 'धीनाथभट्टस्य पुत्रधीनोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येद मिति दृश्यते । एतेषाम्-येषु ग्रन्था प गद्द्वे खाल्महासिद्धिखितसमूहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिथी समाना ।

१२ अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवासाभिर-ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्या सादिमे येषु प्राचीना इति निश्चियते । प्रसिद्धानु सेवाफलटीकासु श्रीमज्जनापकृता टीका नास्मान्दिप छात्रा । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमन्दि-रस्वपुस्तकसमूहे तस्या पुस्तकत्रय विद्यते, परन्तु ताम् नन्दिराक्षिणात्प्रीमनिष्ठाता कृपाऽभावात् सा टीका नास्माक मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषित पर त् चरदानापापि तेषामवज्ञापो न मिलित इति प्रयुक्ताभावाद्बुमीपते ।

अस्मिन्मुद्रणे स एष पाठा रक्षिता ये केपुचिदपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽमु पलम्बमान पाठस्तु, यत्रापि आदर्श विद्यमान पाठोऽस्माकमसमीचीनो भवति, तथापि नैव निषेधित, यतस्तस्यैव करणे अस्मिन्महानर्थो भवति । केनचित् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमान साधमहपाठनियोगेने नाशुद्ध कल्पित पाठो निवेष्टित, टीकाकारात् प्रति महानन्त्यावश कृत । प्रार्थयामहे य सांप्रदायिक ग्रन्थमुद्रणकर्तार प्रार्थनादर्शो विद्यमानानेक पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु न तु स्वमत कल्पितान्, यतो य पाठोऽस्माकमशुद्ध प्रतिभाति स अ-येषामत्य-तसमीचीनो भावीति ।

अस्य पाठव्याप्यटीकासमेतसेवाफलग्र-थस्य मुद्रणव्यथो गोस्वामिपर्यधीजीवनलाले सहर्षं कृत इति तेषामुपहृतिं यव सविनय स्मरणम्, प्रार्थयामहे आन्वेपि गोस्वामिन धीम-तो वैष्णवाथ एताननु क्युरित्ति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफल द्वादशविवरणद्युत मुद्रित साम्प्रदायिकानां सुगम भविष्यतीति ।

मागधीपट्टणनचमी,
धीनःप्रमुचरपत्राकव्यो-राय

}

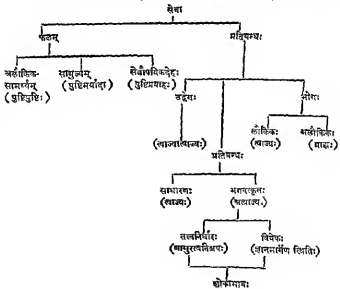
मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमाभूतिं तदास्त्रप्रभृन् । सेवायां गकरन्दयानमधुगो लोकोत्तरीं तिलुता, ॥१॥
नावा तानखिलान् निगूढद्वयान् सेवाततास्त्रादकान् । स्यात्त्वानामि दिलोपय तामि विवृतिं सन्दोहरुपां यते

निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततनुमिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
सिद्धान्तं जानीयुरितिकूपया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकाळावाच्यगपरिच्छिन्नमिति तु निर्विवादं तदन्ध्याध्येष्टव्यम् । यथा
नवरत्नो देवश्रीगोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतसार्थैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासमुद्दिश्य प्रकटितम् ।
षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
महानुभावैस्सैस्त्रैषांस्वामिभिर्मद्वैश्व यथाशक्ति यथासति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
णानां संग्रहोत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकानां विषयोयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।

आदौ तावद्यथा घालयोपोस्मामिः पूर्वं पुष्टिमक्तिसुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
ममपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्वाशुयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जयताम् ।' भट्टेयु इमे लालभट्टानामपि प्राज्ञः । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गङ्गालाललेख्येपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां पैतृष्यं तु निर्विवादम् । बहवोपि कृतयस्तेषामुपलभ्यन्ते । सैन्तरीपनाप्यवदिर्भुसमुखव्यंसविधिव्यमंगलकृतकृष्णकर्णासुतटीकासुदुपुधि-मार्गायसेवादायः प्रबन्धान्तेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतरात्रटीकायाः पत्रद्वयं तन्मुखरा-मैर्गुजरातीपत्रदीपावलयके संबद्धं १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिण्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोसि-द्धेय सेवाफलव्याख्यानं सैः कियते । मुण्डकोपनिषद्भाष्यमपि तैः कृतमिति सम्भाव्यते इति संस्कृत-सैन्तरीपनाप्याख्यायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरसिकं बलेते । एतैरस्य व्याख्यानस्यान्तिम-पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चाद्विहितानि । तेषां परमत-खण्डनं नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतदप्ये स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं भट्टेसलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः महेच्छरीनाथभट्टपुत्रगोपी-नाथभट्टपुत्रवः । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि सत्युलकोपरि श्रीनाथभट्टस्य पुत्रश्रीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टेयदमिति दृश्यते । एतेषामुन्देपि ग्रन्थाः पं. गङ्ग-लालहस्तलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिथी समाप्ता ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवासामिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्या-सादिने केचि प्राचीना इति निश्चीयते । प्रसिद्धानु सेवाफलटीकासु श्रीमज्जनाथकृता टीका नाम्नाभिरप-लब्धा । ज्ञाननगरे श्रीमद्भनमोहनलालमिदरस्वपुस्तकसंग्रहे तस्याः पुस्तकप्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-निद्राभिष्टाधीभनिकृतानां कृपाःभावात् सा टीका नाम्नाकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषितं परगु-प्तदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युपराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठाः रक्षिता ये केपुविदपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । इत्राप्यादर्शपुस्तकेऽनु-पलभ्यमानः पाठस्तु, यत्रापि आदर्शं विद्यमानः पाठोऽस्माकमतसमीचीनो भातः, तथापि तत्रैव निवेशितः, यतस्तथैव करणे क्वचिन्महान्नर्थो भवति । केचिन् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमानः साधुग्रहपाठनिवेशने-नाशुद्धः कल्पितः पाठो निवेशितः, टीकाकारान् प्रति महान्न्यायश्च कृतः । मार्धेयामहे च सांप्रदायिक-ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीणादर्शं विद्यमानानेव पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु, न तु स्वमनःकल्पितान्, यतो यः पाठोऽस्माकमतशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामसम्मतसमीचीनो भातीति ।

अस्य सावधान्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणव्यये गोस्वामिवर्यधीजीवनलाळेः सदर्पं कृत इति तेषामुपकृतिं वयं सखितवं स्मरामः, मार्धेयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीभन्तो वैष्णवाथ एताननु-सृष्टुरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफलं द्वावशविचरणयुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुगमं नपिष्यतीति ।

मांगेरीपट्टणनयनी,
धीमत्प्रभुचरणप्राकस्योत्सवः

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

नन्दनाः । भगवतः क्रोटिसूत्रांगिरूपस्याखन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रगो-
 हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । सर्वाभोग्यसुधेतिश्रीवलमाः । पर-
 प्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तभगवत्स्वरूपातुमवे 'प्रदीपचदवेश' इतिसूत्रोक्तरीतिकभगवदावेशजा
 योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दातुभव इति श्रीपुरुषोत्तमाः । तदनु-
 सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
 क्षमत्वमितिलाहमष्टाः । कस्यचिदेतत्सद्भाते कस्यचिदेतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादिष्वलौकिक-
 सद्भातेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालमष्टाः । भगवत् इवालौकिकमेव ज्ञान-
 क्रियाम्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जमिति लक्ष्मणमष्टाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
 जीवस्योत्तमभगवता सह सान्येन रते रसोदोषश्चेतिपितृतिष्ठिष्णीकाराः ।

इदं स्वधेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोलुमीयते
 यद्वाचार्थेन किमपीदमिरथतया विवक्ष्यते । जयगोपालमष्टं विना सर्वेपि टीकाकारां
 अलौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यम्, परन्तु केवल-
 भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । प्रखानन्दात् समुद्भूतेदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
 कीदृशं तद्दानं तन्निश्चेतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छाधीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गौप्यधू-
 सद्दशस्वतन्त्रप्रेमालोकोक्तमक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहस्वापनाय कचिद्
 दीयते । क्रोटिश्चाण्डादीनामखिलनियामकाः सन्नप्यत्र स्वेच्छया मत्तमनोरथपूरणाय
 भगवान् तद्वश्यो भवति । अखिलं जगत् स्वेच्छया लीलया नर्तयन्नपि परमाद्ग्रीर्तौ भूत्वा
 मत्तमनोरथानुसारेण तद्वशः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यशोदायाः
 सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । मत्तमन्वरीषं स्वयं रक्षन्नपि मत्तापराधघ्नमाकरणाय
 स्वस्वाद्यक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति मत्तवश्यतां प्रकटयति । अखिलं विश्वं स्वमापया
 वन्दयन्नपि श्रीमन्मातृचरणानां मत्तयतिशयेन स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वयं श्रीमयशोदया

१ ननु किमर्थं भगवानेतावत्कृत्वा वन्दयन्ललो जात इति चेत् तत्राह एवमिति । एवमप्यकारिणि
 लोके लोकोत्तरमगतामिमानेनापि एतावतीभयमूलपूर्वां कृपां करोतीति स्वस्य मत्तवश्यतां प्रदर्शिता । प्रदर्शय-
 स्नापि प्रवीजनमाह इतिगोति । स हि सर्वदुःखहर्ता तत्प्रतिज्वर्यमद्यम्बन्धेन दुःखहर्तृत्वैतिप्रतिशोभात् एतार-
 खिलयः स्यादिति सम्बन्धावच्छेदार्थां प्रदर्शयति । कृपा च सर्वधर्मवर्षिण्यो बलिष्ठेति मणु भूषणव्यव-
 हान्नेर्नोक्ता । ननु मत्तया चेद्वर्मावर्षिणामुपमदं कियते तथा स्वरूपस्य प्रच्युत्तरवात् फलाभावात् प्रदर्शय-
 नपि चर्धं स्यादित्याशयमाह स्वयशोनापीति । स हि स्ववश एव, न केनाप्युपमदं । अनेन फलतापकर-
 मुक्तम् । फलकृतत्वमाह कृप्येनेति । सन्धेवं कृपे गन्धो महान् मज्ञापिरे गेपवे, ततो माहात्म्यस्य
 न्यूनमात्रात् तथा फलकृतमित्याशयमाह यसेदं रोपरं वश इति । सत्तदभिप्रायवृत्तेषात्कहितं सर्वं चला
 जगत् मते । शतौ नाम्यभावनं केवचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः । नेवं विरिक्तो न मयो न धीरप्यगवंधया
 प्रसादं लेभिरे गोपी वत्तत्राप विमुक्तिदात् । एवं सभनोत्वे सिद्धे-।

दासा बद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्प्रकारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कानान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नात्र संशयः । श्रीमद्भोक्तुलनायानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोश्रुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसमोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसशास्त्रेपि रसाधिक्ये पुंमावः प्रतिपाद्यते । अर्थाद्भगवतो गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । बहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटतया भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं खड्गविषयो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं द्वाचानसागोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य'-मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामविरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां भिन्नाधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तन्न ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमचरणैस्तु अविरोधप्रकारो-त्सुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवास्माभिरत्रानूयते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविध-प्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह सुनकीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यन्, सहभावः गोपानामिवेति श्रीकल्याणरावाः । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेश-श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लालुमहाशय । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगानु-भवसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति श्रीहरिधन-चरणाः । सोश्रुत इति श्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीबल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गीयं भेदसम्बन्धघटितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवाच्यैरत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्ष-प्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति जयगोपालमहाशयः । उभयविधमपि सायुज्यमितिलक्ष्मणमहाशयः । तथा चात्र द्विविधं सायु-ज्यम् । रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रायं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्मन्ताभावरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धमक्तानामपरम्, भेदतस्तद्वत्सखित्वतस्तदानन्दानु-भवात् । पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरम सहैव तैरिति सार्थकतैयाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव । व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणी-
 मनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां प्रद्वेषः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निवन्धे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यये'त्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीत्या विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिभर्यादायाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीत्या विचारिते तु इदमपि फलं मानसाः शुद्धपुष्टेरेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्रीत्या जीवस्य प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं बुद्धिरारोहति, तदतीते अलौकिकसामर्थ्यं तु न । अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुञ्जन्ति । स्वस्मिन् लभ्यं कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगाधिर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रभुरिच्छति, तदा भक्तस्य तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भगवत्कृततत्प्रवेशेदेतुका, प्रभुरेव तस्मानुभवात्मा तदैव भवति । तस्यामवस्थायां यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्, तत्र द्वैताद्वैतयोः प्रभो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरससानुभवो सामान्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनाथश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टद्वैतपक्षः कचिदुप-
 न्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धाद्वैतमेवाङ्गणितं तेषां मते भवति । तथापि तत्पक्षमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुशापि विरोधाः । अत्र जयगोपालभट्टास्तु श्रीहरिरायवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तच्चैवास्माकं मन-
 सायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं च श्रीहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तत्रापि दृष्टिभेदत एव विचारवैषम्यं भासते । श्रीहरि-
 रायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः, विप्रयोगस्तु स्थायिभावः । श्रीमत्प्रभुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यस्तु 'आन्तरं तु महाफल'मित्यत्र विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाणुरपि । आचार्याणां विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमत्प्रभुचरणाणां संयोगरूपत्वाद्गुणरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभय-
 द्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निर्वां मुपां वर्षयिष्यति कथं केति न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वमत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् स्वर्णीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रसुरेव परमं फलम् । रससोभयदलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रपानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रपानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तुभयदलविशिष्टमपि प्रमुखरूपं परमफलरूपं मन्वानाः विप्रयोगस्य क्वचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, क्वचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुत्पद्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राकट्यकरणायैवात्र विविधमतप्रदर्शनं भगवता स्ववृत्तभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवोपयिकदेहो वैकुण्ठादिपुः—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उपसमीपे योगः सम्यन्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापिवैकुण्ठादौ पार्यदादिदेहप्राप्तिरिति लालुभट्टाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमितिकृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं वृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्रोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानेधिकारः सेवोपयिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवलोक्त्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृशभगवलोक्तत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दायनादिकं चामिप्रेतमिति जयगोपालभट्टाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणलतौषधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिपुविष्णोः स्थानेष्वपि तथेतिलक्ष्मणमट्टाः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमिति विवृतिटिप्पणीकाराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं ब्राह्ममिति श्रीबल्लभाः । आदिपदेन मूलोके उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः । अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिमक्तेः साधारणभक्तेर्वा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतस्तारतम्यम् ।

उद्वेगः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः सेवायां क्रियमाणायामुल्लूषो वेगः, सर्वथा तत्रास्तिरता याहिर्मुख्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । मनसोन्यपरतेति श्रीबल्लभाः । उच्चैर्मयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिभ्यो मनसो भयं पापादिना बुद्धेश्चान्चल्यमिति द्विप्रकारकमुद्वेगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चान्चल्यविशेष इतिलालुभट्टाः । अन्ये तु विशेषं न कथनाहुः । अयमुद्वेगः सेवायां प्रतिबन्धरूपत्वात् त्याज्यः । आचार्याः प्रथममुद्वेगादिप्रयं ससाधनं त्याज्यत्वेनोन्त्याग्रे तत्याज्यत्वात्त्याज्यत्वनिर्माणं च कृत्वा पश्चाद्भयोः साधारणप्रतिबन्धलौकिकरुमोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितमन्तो न तूद्वेगस्यापि, अत उद्वेगस्य कश्चिन्निरूपण एव प्रकारोपमित इति विचार्य श्रीपुरुषोत्तमान्तस्था अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्वेगस्यामुकाशेन अत्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादियेतिश्री-
कल्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा म्लेच्छबलिष्ठबाहिर्मुखजनितोपद्रवश्चेतिश्रीगोपेशः ।
कायसान्परतेतिश्रीबल्लभाः । तत्रतिक्लेशे निग्रह इतिश्रीपुरुषोत्तमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यासक्तिरूप इतिश्रीपुरुषोत्तमाश्चदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तदासीनं दुःखमुखे प्रयच्छतीतिठालुभट्टाः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या स्याज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारविवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वादयानुपयोगित्वाद् विस्तरमयाच नानुयते । तत्त्वनिर्धाररूप
वासुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्त्याज्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्सार्यं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग' इत्याचार्यै-
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ब्राह्मः । भगवन्नियेदितायां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीबल्लभास्तु प्रथमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव पावकः ।

एवं सेवायाः फलं बाधकं चोक्त्वा आचार्याः श्लोकेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न सकृत्तिसाध्या तथापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनुयते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोभ्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो व्याख्यातः । केचिदशुभकदादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वरजस्तमसां क्षोभ इति वदन्ति । उभयथापि भगवच्छरणभावनमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलाविलम्बाय, यतोऽधुना
जीवानां पुष्टिमर्त्यादायामेवाङ्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिधनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्त्या-
दायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भवन्सिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितमर्तृकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्येयं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोभ्रमः' इति वाक्यं पुष्टिमार्गीयसाधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञा-
यति । सर्वप्रमाणातीतो बाधनसागोचरः सर्वैतन्नस्यतत्रो भगवान् केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव भगवत्प्राप्तकालेन किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे
वर्तते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उरसन्नत्वात् सोऽपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गस्याङ्गत्वेनात्रैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्त्यादास्थितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयथा पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्फुटं प्रतीयते । तथापीदं
विचारणीयम् । श्रीहरिरायश्रीपुरुषोत्तमादिभिरधुनानवत्वादश्च प्रचलतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमार्गीयानामङ्गीकारोऽपि पुष्टिमर्त्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

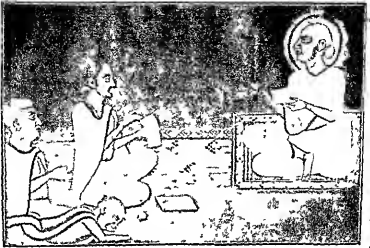
तेन यद्यपि जीवैर्भगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तुं स्वयलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्वलेन यच्छ्रयं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषित-भर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूपं भावनं भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भावनं कर्तव्यं न तु तूष्णीं स्थेयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोऽपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन-फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निबन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-दिषु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णं घहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्मच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति साधनानि तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषस्तु स्वलसकोचाद् गुजरातुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमत्प्रभुचरणप्राकट्योत्सव

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलम् ।

- २२ यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा अधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।
 अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा कान्चिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मर्षिचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलत्रयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
दिषु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेग प्रतिबन्धो भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्वास्थ्य एव । अलौकिकस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धोऽपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आयो बुद्ध्या स्वास्थ्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्था । तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण
स्थातव्यं शोकाभावायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाशायामाह
'सविभ्रोल्लो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वादल्पत्वाद् भोगस्वास्थ्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्यमाह 'द्वितीय' इति ।
आयफलाभावे भगवतो दातृत्व नास्ति, तदा सेवा नापि देविकीत्युक्तं भवति । भोग-
भावसादैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽस्मदीश्वरः ।

निवारयतु मेस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्भ्रमरभाचार्यमार्गोक्तप्रकारेण सेव्यमानो भगवान्तोषिकं किञ्चित् फलं दास्यति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्भ्रमरभाचार्याः सेवासिद्धौ फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकथ्योक्ता 'चेतस्तत्प्रवर्णं सेवे'ति तत्सिद्धौ सत्यां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममध्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविध्याद्विवरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गान्धादौ सामर्थ्यं, मुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति । आदिपदोद्भूतेके उद्धवादीनामिव ।

सेवासिद्धौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको मनोरथोऽपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरादेर्दाने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । हीति युक्तध्यायमर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यत्वात् । चोप्यर्थे ।

१ मत्प्रधानमिति पाठः । २ सेनाफलसिद्धिमिति पाठः । ३ मूलकेषु भवादीनामिति पाठः ।

चारुप इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कश्चित्सिद्धावपि भगवदानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशंक्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां बाधकान्याहुः उद्वेग इति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्वेगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुच्चावचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या त्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्दत्तः अम्बरीषादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिक-भोगो न त्याज्यः । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या त्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं सतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य विवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तम् । तदान्यसेवापि व्यर्थेति । महादेवनामदादीनां भक्तिदातृत्वश्रवणान्महादेवा-दिसेवया सेवातत्फलसिद्धिर्भविष्यतीत्याशया कृता महादेवादिसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसा-धिकैत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुरावेशवान् आसुरभाववान् वार्यं जीव इति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवसासुरत्वे सेवायां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदा कथं ममैवं भवतीति शोकाभावाय भगवानीश्वरः स्वेच्छया सर्वं ददाति मम प्रायेण मुक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वता स्वेयमित्यर्थः । यथा तत्त्वनिर्धारो भवति तद्यथा विवेको वा साधने इत्यर्थः । अत्रायं भावः । दुःसंगाद् चाहिर्गुण्ये भक्तापराधे वा भगवान् प्रतिबन्धं करोति तदा अन्यसेवया स्वतो वा मुल्यं फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्यित्याशंक्याहुः सविमोल्पो घातक इति ।

सविमोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मता ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

वाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ५ ॥

सविघ्नत्वात् सर्वथा न सिध्यति । जायमानोप्यल्पसुखजनको भवति, भावघातकोपि भवति, अतस्त्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेन भोगप्रतिबन्धकयोर्वाधकत्वमित्यत आहुः सावधानेपि भोगप्रतिबन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्मतावित्यर्थः । वाधकानामिति श्लोक एवं योजनीयः । वाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेष्वेकं परमुत्कृष्टमेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा सात्तथा महान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातयेत् । ज्ञानस्थितीति । ज्ञानमार्गेण स्थितावपि प्रतिबन्धे वा चिन्ता तदभावात्किमिति । अत्रार्थं यावः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात-
व्यमित्युक्तम् । अथुना श्रीकृष्णप्रसादाभावान्मुक्तिरपि न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात् फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशं-
क्याहुः आद्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलमात्रे कायवाङ्मनोभिस्त-
त्परतया कृतत्वाभावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वेपि
भक्तापराधादिना भगवांश्चेत्तं न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्भामिनी
न भवति । नाधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः
गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीयो इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धस्तस्मिन्
सति फलं कथं सादिति चिन्ता संसारनिश्चयान् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्त्वेपि साधनकरणे फलं सादित्याशंक्याहुः न
त्वाद्ये इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे
गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवश्या, कर्तुमशक्यापि फलार्थं सदा
कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः सान्त्वर्प्रान्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां स्वत एवैतत्फलं भविष्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशंक्याहुः
तदीयैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मात्रेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्टयंगीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात् ; तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेषु एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेषु द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां बहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरत्रेति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां वा सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना स्यात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविभूतेः स्वाचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विभूतिः स्वमुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीबह्वचरणैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
चिष्टुतिः समाप्ता ।

श्रीरूपणाय नमः ।

श्रीगोपीजनवधुभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वमागोक्ततनुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्त्वावत्यां श्रीमदा-
चार्यचरणोक्तेर्विबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान्
स्वानुपदिशन्ति ।

पाट्टशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

पाट्टशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्या-
दाभेदैर्मया विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं
फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रथम भगवदर्थं निरूपयित्वा स्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि
जाते चन्मुख्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च
भगवत्तदधिकीर्षिते सतीत्याशयः । आद्यः स्वरूपानन्दानुभवात्, प्रथममुत्पन्नो मनोरथः
'यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले गोपिकाणां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो
लिप्साविशेषः सिध्येत् सद्विषयकः सादित्यर्थः । इत्यथ प्रेमोत्पत्त्या सिध्येत् तद्विषयकः
सादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च सात् सिद्धश्च सादित्याशयः । इत्यथ प्रेमोत्पत्त्यनन्तरं
भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां फलरूपस्वविषयसहितस्य मनोरथसोत्पत्तिः । दित्साया
अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् ।
वक्ष्यन्ति चेममर्थं न त्वाद्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिभजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्यादामर्यादाभजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्यादाभजनफलमित्यर्थः । चेतनादरे । अधिकारो

रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिः मर्यादाभजनफलमित्यर्थः ।
नेति । अत्र फलत्रये कालो न प्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो
वैकुण्ठादिष्वित्यनेन नियामक इत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । अलौकिकसामर्थ्य-
मलौकिकभजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः ।

मूले सेवायां प्रतिबन्धकान्यपराण्याहुः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेगः श्रवणे कीर्तने भगवद्दर्शनसेवायां च जराव्याधिजनितापाटवेन स्वतो-
प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां प्रसङ्ग प्रवर्तनाद्विक्षेप इत्यर्थः । प्रतिबन्धो वेदनिन्दा म्लेच्छव-
लिष्टवह्निर्मुखजनितोपद्रवश्च, साधारणो भगवत्कृतो धार्हिर्मुख्यरूपश्चेति द्विविधो-
पीत्यर्थः । भोगो रूपरसगन्धशब्दस्पर्शानां लौकिकविषयाणामत्यासक्त्या सेवनमित्यर्थः ।
त्विति । एतन्नयं तु प्रतिबन्धकं भवेदेव । कालस्तु न स्यादित्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां प्रतिबन्धकत्रयं उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो बेलनेन
बाधकमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः ॥ २ ॥

मूले प्रतीकारमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

बाधकानामुद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगसाधनानां परित्यागः कर्तव्य
इत्यर्थः । तत्र उद्वेगसाधनं प्रसङ्गेन्द्रिययोजनम् । वेदनिन्दायाः म्लेच्छकृतोपद्रवस्य
वलिष्टवह्निर्मुखजनितोपद्रवस्य च जननात् साधारणप्रतिबन्धसाधनं स्वस्मिन् भेक्तव्यस्फूर्ति-
निर्घनो हृद्यगर्वविशेषः । लौकिकभोगसाधनं रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तथा च
तत्साधनत्रयं त्यजेदित्यर्थः । लौकिकालौकिकसाधनयोर्लौकिकभोगसाधनस्य त्यागः
कर्तव्यो न त्वलौकिकभोगसाधनस्येत्याहुः भोग इति । भोगे यत्साधनद्वयं तत्रैकं
तथा तादृशं लौकिकभोगरूपं प्रतिबन्धजननात् त्यक्तव्यमित्यर्थः । परं द्वितीयं साधनं पूर्वोक्तप्रे-
मान्तसेवारूपं निष्प्रत्यूहं निर्गतः प्रत्यूहः प्रतिरूपो भोगो यस्मात्तथा । एवञ्च त्यागहेतोः
प्रतिबन्धसाधनानाञ्च त्यक्तव्यमित्यर्थः । ननु भोगः प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । तथा च तन्नननात्
कथं न त्यक्तव्यमत आहुः महानिति । पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवासाधनं साधनं कारयित्वा
भगवता दत्तो दुःखविशेषसुखविशेषानुभवलक्षणो 'यच्च दुःख' मित्यादिना निरूपितस्य मनो-
रसस्य निपयतामापन्नो भोगो महान् खेदप्रम एवेत्यर्थः । कथमिष्टमत्यमत्त आहुः प्रथम

इति । प्रथमे उत्तमफले विशाते प्रविष्टो भवति । तथा च फलरूपः । अत एव न प्रतिबन्धरूप इति । तत्साधनं न लक्ष्यमिति भावः । रसिकानुभवद्वेषमान्तरं तु महाफलमिति श्रीमदाचार्यचरणोक्तिरत्रानुसन्धेयेति दिक् । भोगेपीत्यभिप्रेत्यात् प्रतिबन्धेप्येकमेव लक्ष्यम् । द्वितीयस्य तु भगवत्कृतत्वेन तत्यागस्य शशविषाणायमानत्वादिति ध्येयम् ।

विवृतौ त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशातीत्यनेन विशात इत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । त्रयाणां साधनेति साधनपरित्यागान्मूलोच्छेदो भवेदतः पुनरुद्गमो न स्यादित्याशयः । तथा च यत्रैतद्विषयस्य त्याग उच्यते तत्र साधनसहितस्य त्यागो ज्ञेय इत्यभिप्रायः । त्याज्य एवेति । लौकिकभोगस्तु असन्दिग्धं त्याज्य एव, परन्तु अलौकिको न त्याज्य इत्याशयः । तत्राद्य इति । साधनसहितस्त्याज्यः । तथा च साधारणप्रतिबन्धसाधनस्य गर्वविशेषस्य बुद्ध्या त्यागात् ससाधनस्यापि तस्य त्याग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मूले भगवत्कृतप्रतिबन्धे यत् कर्तव्यं तदाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

हि निश्चयेन सर्वथा सर्वप्रकारैर्भगवतः सर्वतन्मर्थसापि चेदकर्तव्यं फलदानं न चिकीर्षितं चेदित्यर्थः । ननु भगवदीयकुलोत्पन्नस्य पित्रादिशिक्षया पाल्ये कृतमगवत्सेवाकसान्वरतमसन्ध्यालान्यासादाविर्भूतवादिर्मुख्यस्यापि त्रियान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्त्रुष्टितादिति वचनात् सेवामेव निर्वन्धेन हठेन कुर्यात् किं स्वादत्तथाहुः गतिर्न हीति । प्रतिबन्धस्य जागरूकत्वादावत्फलाभाव इत्यर्थः ।

विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम्, तदान्यसेवापि व्यर्थत्वन्तेन 'नही'त्यन्तो ग्रन्थो व्याख्यातः । तथाचोक्तं निबन्धे 'सर्वथा चेद्भिरकृपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्ववशक्यं स्यान्मार्गस्मिन्नुतरानपी'ति मूलमुक्त्वा स्वयमेव व्याचक्षिरे 'परमत्र न सर्वेषां मुख्यफलधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृपापरिज्ञानं च मार्गरूपा निधीयत' इत्यनेन । इत्यन्तैतन्मार्गास्त्रिरेव भगवत्कृतप्रतिबन्धः । इदमेव बाह्यमुख्यमिति विभावनीयम् । 'सुद्विषेरककृष्णस्य पादपद्मं प्रसीदति'ति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरपि क्षेत्र साधु कर्म कारयति तं यमेन्यो लोकेभ्य उच्चिनीयति एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमयो निनीयती'ति श्रुतेश्च भगवानेवासाधुप्रवर्तनेनासुरावेशं सम्पाद्य बाह्यमुख्यरूपं प्रतिबन्धं करोतीत्यप्यनवरतं निरन्तरमनुसन्धेयम् ।

तदान्येति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थं । किन्त्वन्या वाल्पे कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः पर तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पेन तत्त्वनिर्धारस्तज्जीवनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्बाह्यशासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । वेति विकल्पवाचकमध्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्थञ्चावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं द्वितीये सर्वधेत्यनेन ।

विवृतौ तदा आसुरोऽयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्वयं शोकाभावापेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यथावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपायेन स्यात्तद्वयं वर्तितव्यम् । शोकाभावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सत्यलोकस्वितिरक्षरानन्दो वा नास फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भगः स्वमार्गवहिर्मुखोन्वतमः प्रविशतां, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गायभगवद्भक्तेरतो जन्तुरयमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणास्त्राद्येषुपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

सविघ्न आधिव्याधिलक्षणप्रैत्यूहसहितः । अल्प आशुतरविनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः घातजनकः । बलात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो फलवद्घातकः सादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दात्वस्य बलात् हीनेषु जन्मरूपं घातं करोति । म्लेच्छवहिर्मुखकृतोपद्रवादस्य सर्वस्वहानिं शरीरघातं च फलदेव कुर्वते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोत्पत्त्यात् सविघ्नत्वाच्च भोगः सदा निरन्तरमेतौ प्रतिबन्धकौ मतौ साधनसहितौ त्याज्यत्वेन सम्मतारिति भावः ।

विवृतौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वाद्ल्पत्वाद्भोगस्त्याज्यः । एतौ

सदा प्रतिबन्धकावित्यनेन मत्तावित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कुतो हेतोरित्यर्थः । सविघ्नत्वादिति । द्वाभ्यामाभ्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । शिष्टाद् घातकत्वरूपाद्देतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । नतु सविघ्नत्वमप्यत्वं च भोगापकर्षजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गस्यापकारजनकम्, न तु विशिष्यं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशंकायामाहुः एताविति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सविघ्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्यदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वाद् त्याज्यावेव । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्याशयोतुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस्य का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

असोत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनात्रैसर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गैर्भ्यश्च बाहिर्मुख्यलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यथ वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्मरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण सादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैर्युक्तिभिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयात् । संस्तेरवश्यंभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'द्वेषी सम्पद्निमोक्षाय' 'निबन्धायासुरी मता' इत्यादिप्रमाणैः 'स्यस्मादपरिहायैरेव न त्वं शोचितुमर्हसी'त्यादिप्रामाणिकयुक्तिभिश्चापिः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विद्युत्तौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभानार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्वचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेषु स्थितिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ही'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां मनोरथः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये चाधकं गृहम् ।

नाद्ये स्थित्यन्वयः । तथा चाद्याभावे स्थित्यर्थः । इत्यथ तरफलमनोरथामावे तु भगवतो भजनानन्ददित्सा नास्तीति भावः ।

विघृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभाव इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवामजनानन्दो न भवेदिति । अयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्यत्र प्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले षाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्त्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीभूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीये षाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्यत्र रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विघृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृहमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः संसाधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्षादामर्षादामजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोक्त्वा व्याख्याय चेदानीं सेवासुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्या स्वस्य वश्या न । तथा च स्वकृत्वसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पाद्येति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनी-भूतभावविशेषसिध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि भजनानन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्याकांक्षायामाहुः ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव चिलन्मयेत् ।

मनसोनुचैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपक्षपातादविरतं सेव्यस्वरूपेष्वविर्भूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनारूपा मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्ययं चक्षुरादिसर्वेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारेणेति ध्येयम् । ननु कियच्चिरमेवंकृतिरतआहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्त्वरमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिबन्धकमाशङ्क्य
तत्प्रतीकारमाहुः ।

गुणाक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्त्वरजस्रमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तररुचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं 'भवश्येयं सदे'तिपद्यमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्काठं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिश्चमेवं-
कृतौ कृपालुर्भगवानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यामेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिष्येद्यम् ॥ ७ ॥

स्योक्तग्रन्थे निःसन्दिहानेनैव श्लेषमिति खानुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणाभासः, अत्रास्मदुक्तौ, घेत्यनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिद्दुःसंगेन भगवदस्मरणनिबन्धनक्षणिकासुरभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव आन्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्त्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्करेतिभावः ॥ ७ ॥

इतिश्रीविठ्ठलेश्वरात्मजश्रीघनश्यामतनयश्रीगोपेशगोखामिविरचिता
सेवाफलविद्युत्तिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

करुणाचार्यचरणवरुणं शरणं मम । यत्पथे सुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य या गतिर्भवति सात्र फलपदेनोच्यते । तच्च फलमाधुनिकभजनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्यविशिष्टभजनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर'मिति भगवद्ब्रह्मचर्यादन्ते या मतिः सा गति'रिति न्यायाच्च सेवाफलं सेवैवेति नोक्तविरोधः शंकनीयः । तत् क्रीदं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्वमतसिद्धं तत् सार्धैः सप्तभिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । मयेत्यध्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्राप्तिका भवति, न तु प्रमाणा-न्तरसिद्धा, मतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र क्वचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र तु साक्षादाचार्याक्तत्वादनुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावेनेति ज्ञाप्यते । सापि याव-जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्सिद्धा-विति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वै'ति । फलमिति । एकवचनं त्रितयामिप्रायेणेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदंगीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाश्रयः । श्रीमद्ब्रह्मस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यभजनानन्दा-नुभवलक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्येतरप्रमाणागोचरत्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकि-कत्वम् । तदनुभवयोग्यतालक्षणोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्मातिगोप्यत्वाय तगोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्यक्षरे । अक्षर-सायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्टेर्विशेषकथनावश्यकत्वात् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्ट्या कदाचिदाद्यमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमात्रं न वदेयुः । भक्तौ तद्वासनाया अभावात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवन्नियमात्र । तेन पुष्टिमयीदायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दात्तुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां तादृशदेहप्राप्तिकृता । तत्राप्युच्चनीचदेशभेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनस्या-युक्तत्वाद्वा स्माप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नायफलसंभावनेति साधारण-फलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन सृष्टिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदर्थं जीवग्रयत्नः संभवति, आयफलस्य तु लोकवेदातीतत्वेन प्रमाणाद्यगोचरत्वाच्च स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दान इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं वा हाधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्मनोरथः सिध्येत्, न त्वन्यथाप्यित्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि लीलावध्यपातिभक्तानुभवैकशेषफलसंपन्निमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतथात्व एव । अन्यथै चकारः । तथा चात्पोपि तथापि स्वतः प्रमुदात्तेन तस्तिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रमुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकताप्यत्वे प्रणिद्धिमाह ह्यिन्द्रः । ननु भगवानपि तादृशधिकारामावे मनोरथं कथं पूयेदित्यत आहुः न काल इति । अत्र पाठे इत्यधिकारे वा ॥ १॥ ॥

अग्रे प्रतिबन्धकत्रयोक्तिरिह साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले याधकानां परित्यागेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु याधकम् ॥ २ ॥

याधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विज्ञाते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः सकृन्-शक्यत्वात् । भोगेऽप्येकमित्यादि विज्ञाते सदेवन्तनिवृत्तं भोगो द्विविध इत्यारभ्य प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुसारेण मूलमेवं योजनीयम् । स्वजेदिति त्रियापद-मध्याहार्यम् । यथा प्रतिबन्धद्वये एकस्यान्वेषणे न, तथा भोगेऽपि एकं लौकिकं भोगं स्वजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तरमयमृतम् । तत्र हेतुः । महानिति । अलौ-किकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वादत्योपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न त्याज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आधुनिकमजने सदा निरन्तरं निश्चते, भजननिर्वाहकत्वेन तदंगतां प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्फुटीकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिबन्धा-
भावस्तत्र विशतीति न तत्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचे'ति
श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्यारभ्य विवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्वापि दैवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केन-
चित्प्रकारेणानिवार्यप्रतिबन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलाभावश्च ।
तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिबन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा
तज्जनितशोकाभावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं बुद्ध्या स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुर-
प्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीयस्य भगवानेवं करोतीति प्रभौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये पाधकं गृहम् ।

सविघ्नोल्प इत्यस्य विवरणे सविघ्नत्वादल्पत्वादिति । साधारणभोगः
सविघ्नो विघ्नसहितः । तादृशोऽल्पः, स्वरूपतः फलतश्च । सोपि न त्यज्यते चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिबन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्बलादाग्राह्यदपि एतौ
साधारणभोगप्रतिबन्धकौ मतौ, त्याज्याविति शेषः । तदुक्तं विवरणे सदा प्रति-
बन्धकामिति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्यात्तद्व्यमिति चिन्तानिवृत्तिसाधनं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति श्लोकार्थेन । तदामासो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाहेति ।
तत्प्रतीकोग्रे द्वितीय इति । निवरणमाप्यफलाभाव इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आपफलं जीवस्य दैवत्वं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैचिकी फलसम्पन्धिनी सेवापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तत्सर्वं द्वितीयप्रतिबन्धे जाते
ज्ञात्वा सर्वथोक्तफलविपयिणी चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । 'तानहं द्विपतः कूरान् ससारेषु नरापमान्' इति भगवदुक्तमंसारस्य निश्चया-
दन्यथा न भवतीति सर्वथेत्युक्तम् । न त्वाद्य इति । आद्ये पूर्वोक्तसाधारणप्रतिबन्धे
दातृता भगवतो नाम्नीति न, किन्तु वर्तते, अतः तन्निवृत्तये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इय सर्वथा त्याज्येति भावः । एवमापद्वितीययोर्व्यवस्थानुन्त्वा तृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्तत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये याधकं गृहमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुगमिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो रेकाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं लक्षुं न शक्नुयात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं सज्जेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्माद्ग-
त्यागोक्तित्वात्पर्यं किमिति न बुध्यत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां
गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया
तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः
गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सञ्चयासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिस्त्रे तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शकनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्निमशोकद्वयस्य विवरणाभावादेवं योजना ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव बिलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तीतिः । अवश्यं सदा भावयितुमशक्यापि मदुक्तत्वात् सदा
भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तीतितोन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वैः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशङ्क्यः तदीयैरिति । भ्रमसंबन्धिभिरासुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयैस्तु मदुक्तिभावनायां बिलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्तापि सेवाप्रतिबन्धे जातेपि भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
पुलकादि दृश्येत तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽशुपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्तापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तत्रापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वसार्थमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसुष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

ययामतिः कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥

यदशानुचितं किंविदलोहि मतिमान्धतः । क्षम्यतां तत्रहस्यार्थः शिशौ धीर्तमिवेप्सितम् २

इतिश्रीदेवीकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यान् निजान् ।
आचार्यानथ विष्टलेश्वरमहं नत्वा प्रभुं सर्वथा ॥
श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।
ख्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्दाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां बहुलग्रन्थावलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमार्गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनभूततनुवित्तयुतसेवाद्वययुतमानससेवना भावरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकर्षेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवनिर्वाहेषु प्रपञ्चविस्तृतिस्तददासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेवायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याद्बुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेवायामेव क्रियमाणायामेतत्प्रयं भवतीति । तदुत्तरमपि सेवासत्त्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अत एव सेवायामित्यत्र पष्ठीमनाद्वय सप्तमी विभक्तिरुक्ता । तन्मयमेवाहुः अलौकिसामर्थ्यसायुज्यं सेवोपयोगिदेहे वैकुण्ठादिष्विति । तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः कोटिसूर्याधिरूपस्वात्यन्तिकफलदिस्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रमोहदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यम् । तच्च न शरीरान्तरे सम्भवतीति तादृशसामर्थ्यवच्छरीरप्राप्तिर्दृश्या । सा च प्रमुणैवापारकरूपेनैव सम्पाद्यत इति प्रभुसंपादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपातुभवक्षमसामर्थ्यमेव प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मुख्यं फलमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति प्रार्थयन्निर्ममास्तु तव सन्निधौ तनु नवत्वमिति । नवत्वं च तादृक् सामर्थ्यमेव । अत एव तनुनवत्वमेवोक्तं न तु नवतनुत्वमिति । तथा च यथा व्रजरत्नानां सर्वदा लीलासुसमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपातुभवो निष्प्रत्यूहं भवति नान्यावस्था । तवान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवातीक्रित्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमितिभावः ।

प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्वितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यत्नम् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्यह्योपिकावद्वा मक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्यपापक्षयद्वारा पात्रभौतिकदेहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्थलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाम् सेवाया उप समीपे योगः, तद्रत्यक्ष्यादिशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, बहिः साक्षात् सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'प्रायो पतान्प्रे'त्यत्र मुनीनां पश्यादिसारीप्राप्त्या साधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवसमसामर्थ्यस्य दाने भगवता स्वाग्रहेण दुःसानुभवरूपतया तदनिच्छायानपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्थापने सति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमयक्रियमाणो मनोरथस्तापक्षेयानन्दप्राप्तिरूपः सिध्येदित्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । यतो लीलास्थितेष्वपि केषांश्चिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां वदन्तम् । अत एवान्तर्यह्यतामां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलमनुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्कयेत तदभावाद्यमाहुः फलं वा ह्यधिकारोवेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहाप्तिः । अत्रैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्त्वादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमिपो लेडि हेतिरि'ति निरूपितम् । अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
बोधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्वेग इत्यादि ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

मूले बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्वेगो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः सर्वथा तत्रास्थिरता बाह्यसुख्यमिति यावत् । स च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकतया प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिबन्धेनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथमं प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठक्रममनपेक्ष्यार्थक्रमेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविध इति । भोगे द्वैविध्यं लौकिकालौकिकभेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसत्तया भोगः । अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानुभवरूपपरसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रि-
यैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवानुभूयत इति भावः । एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमात्रविषयत्वेना-
साधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनावक्तव्यत्वाच्च त्रय एव बाधका उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्र-
तिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्वेग-
लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धकानां त्रयाणां साधनं तज्जननहेतुभूतं तस्य परित्यागः कर्तव्यः,
हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलभे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि स्वसामग्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयत्प्रशतेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधा-
रणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽऽशक्यत्या-
गत्वात् कथं तत्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राद्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृत-
प्रतिबन्धयोराद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिकं वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमयमवेक्ष्य निर्धारो विधेयो यथा न सेवां प्रतिबन्धाति । तथा च पुत्रविवाहादेस्तथैव लग्नादि विधारणीयम्

१ फलेषु प्रथमफले अलौकिकसामर्थ्ये तत्प्रवेशस्य नक्तव्यत्वात् प्रवेशधालौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानु-
भवस्य रसभोगरूपत्वादिति पाठान्तरम् । २ व्यभेदेति सूत्रान्तः पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस्य यौगधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविभङ्गनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्ध्येति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेषु तत्र बुद्धिर्न श्वाप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्दतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूले । विवृत्तौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थेसापि स्वतच्छ्रेष्ठतया यस्मिन्न किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थनायामपि तदा गतिनिस्तारो न सर्वथा फलाभाव इत्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलसिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रभुर्मदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति - वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदापिदुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-प्रियप्रद्वेषेण तद्गोद्रे प्रभोरतिश्रेष्ठेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्रतिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलानाव इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेऽप्यन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत्र उपपत्तेरिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलाभाव आसुरेष्वेवेति कथं देवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथास्त्वमित्याहुः तदा-सुरोपमिति । जीवानां हि सृष्ट्यादावपि 'निबन्धायासुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रतिबन्धादेवासुरत्वम् । यत्र यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव सम-येऽयं यस्मिन्नेवप्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना देवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविक्रिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः शेषमित्युक्तं भवति ।

ननु ताच्छास पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्व भक्तिमार्गस्य इति तदभावार्थं तत्त्वनिर्धारोपायमूलं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा चेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

याशब्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नात्राशब्दः । एतत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावना-वार्थत्वात्प्रतिबन्धज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् सांख्ययोगेनान्येन वा मायाप्रबन्धा-दिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्वेग इति । मनसोन्यपरता उद्वेगः । कायसान्यपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्यपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तनुचित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य भक्तिरहस्यमजनस्य बाधजनकं विसान्प्रदेहः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारभ्य चिदात्ते सदेत्यन्तसार्यमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतत्रयाणामेव बाधकत्वात् । ननु कथमेतत्रयस्यैव बाधकत्वं न तु पञ्चानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां समर्पणं विना विपयासक्त्योपरभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन खोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तत्राद्य इति । आद्यो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । विभावनयेत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलत्रयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्बद्धो भवतीत्यर्थः । एतद्भोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन पूर्वं फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्यत्र पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तौ भवतीति प्रोपसर्गार्थः । अयं मूले सदेत्यव्ययार्थो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टादिकृतविज्ञाभावाग्निःप्रत्यूहं सिध्यत्यतो महा-
नित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुग्रहानुसरोधात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । किञ्चित्सापिकारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्र-
तिबन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्रेष्ठदये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या अभ्यासे तस्यां भक्तिरहस्यमजनरूपं सामर्थ्यं सिध्यति । कियमाणेपि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्रेष्ठं निविशेत तदान्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः । तदा भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरुषादिसेवा व्यर्था निःफ-
लेत्यर्थः । अपिना भगवत्सेवापि तथेति ज्ञेयम् । कियमाणेपि श्रवणादौ चेन्न हरिनिवेश-
स्तदेत्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ प्रवृत्तौ कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आसुरस्त्वान्तःकरणं तु दैवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि किमासुरेण कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः तदा ज्ञानमार्ग-
जेति । अन्तःकरणस्य दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यासुरत्वे तु संसारनिश्चयाच्छोकाभावं वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । शोकाभावसापककंसोपदिष्टज्ञानमार्गेणेत्यर्थः । विवेक इति । आद्यो बुद्ध्या त्याज्यः द्वितीये त्यासुरज्ञानमार्गेण खेपमिति द्वयोः प्रतिबन्धयोर्विवेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतञ्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
ञ्चोक्तत्रयणामेवात्र बाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशात् बाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेषु सामर्थ्यात्तुत्याद एष न तु जावत्स बाधोतस्तस्यापि न बाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्धेतुः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीयाधाल्यन्ताभावोभयवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावायेत्यत आहुः
यथा चेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि मातुः शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकथनान्मतमित्युक्तम् । भोगेष्येकमिति । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्सान्ध्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तथाहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्बाधकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वमुत्तरं च सम्बद्धं भवतीत्यर्थः । पाठकमं दृष्ट्वा अलौकिकसामर्थ्यं
प्राप्त्यर्थं भन्वानस्य भ्रमनिरासाय टीकायां फलानां मय्य इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्प्रथमं फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविघ्नोत्प्लो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सचिन्न इत्यत्र टीकायां सचिन्नत्वादिति । अत्रापि सचिन्नपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । घातको लौकिकभोगः, यतः सचिन्नः, अतोत्प्लः सादिति हेतोस्त्याज्य
इति । एताविति । साधारणभगवत्कृतौ वलाद्धेतोः सदा प्रतिबन्धकौ मतौ । ननु
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपाल्लङ्घनयोगौ सामर्थ्यबाधकौ । नन्वन्यपरतारूपविधौ तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवान्मन्यस्ता भवत्यतो पलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । ज्ञानस्यित्यन्माय इति । पूर्वोक्तसुरज्ञाने सित्यभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'विरोचनोक्तेदेह एव मह्य' इत्यादिरूपनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलत्वमित्यत आहुः
नन्वाद्य इति ।

‘स्वपादमूले भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलसिद्धिर्तांशैरेतत्प्रतिबन्धभावधर्मैरेतन्ने
निमित्तैः सर्वैः सर्वेषु विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्येतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति पठते तदीयदेहादेरसत्त्वं,
तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रसुप्तमन्वात् प्राप्तं
तथा तान्प्रति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् ।
पुष्टिमर्यादायामंगीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वा फलदानात् । अतिलम्बस्तु केत-
पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादाभावेन सत्ता-
दंगीकारात्त विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामंगीकाराद्भजनसिद्धित्क-
म्यसद्भावेन तावत्पर्यन्तं शोषितभर्तृफल इव फलप्रतिबन्धभावधर्मं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यथाप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिक्रिया इव भवति ।
तथाप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु-
परतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य-
न्तीत्याशङ्क्याहुः मे मतिरिति । विचारे विन्ययाणेऽस्मान्तेरत्रैव पर्यवसानाद्धान्यत्साधन-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तद्वैयर्थ्यापत्ति-
मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे लुभयागतावादेवं च निरूपणमुचितमित्याशङ्क्याहुः
कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे वाशब्दोवधारणार्थः । अत्रैव वा कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा-
भावाद्भ्रम एवेत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु पुरैव प्रयोः स्वतन्त्रैरुत्पत्तिरूपेण कृत इति
तत एव विभावनीयमिति दिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीबह्मभाचार्यचरणाब्जदासानुदासश्रीहरिरायविरचिता
सेवाफलविवृतिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

थीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

यादृशी वयकारिका 'चेतस्रलक्षण'मित्यारभ्य 'कृष्णमेव विचिन्त्ये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थानसिद्धौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुत्रेत्याकांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चाश्रुतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वार्थाय
उक्तः । उत्तरार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्यैतलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यमुधा । तस्या दाने । आय इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'त्यादिभिरुक्तः पूर्वोक्तमुधा-
भोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । जनेन शृंगाररसस्य पूर्वदलानुभव उक्तः । वका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलाहुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना मुधा सापनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेशुगीति 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्वोभिरमिर' इत्युत्तरदलाहुभवोपि मुधागुणेवैव निरूपितस्तत्साम्प्रतिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र निषामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो वेत्यसार्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं चेति ।
सायुज्यस्य सोऽश्रुतइत्यादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्ध्या फलादं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
सेवोपयोगिदेहे वैकुण्ठादिष्विति । अत्र आदिशब्देन श्रीमद्युगाश्रीवृन्दावनादिकं
प्राज्ञम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यथा लीलासृष्टिस्तथा
आम्रवृक्षादयो न कालप्रेयाः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुष्यन्ति फलन्ति च, एवं जंयमा
वपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिसम्पत्तिं लभन्ते ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामग्रणे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याद्यफलसाधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च 'यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरप्येपि सायुज्यादिफलं
तं प्रति आद्यफलसाधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
बोध्यम् । टीकायां तदा सेचेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसङ्गकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तरं भाव्या
विभावनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयाभावात् किं निवर्तनेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैघ विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तत्रयीद्वयविभावेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशत्यागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
क्षिप्तक्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्त-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मत्तिसिद्धोयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्थेति भावो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स चै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

चाशब्दोनादरे । ममापि वाक्यतित्वाद्वा मद्वाक्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः कियुत्पद्येत ? नोत्पद्येतेत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तदोपधानार्थं नास्मत्प्रवृत्तिः, किन्तु 'सात्विका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव बोधना-
र्थमेवास्मत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतसेवाफलविवृत्तिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविद्युतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविद्युतर्विद्युति वितनोत्सयम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रमीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरस्वसिद्धान्तस्य तदुचित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भयवत्येवात्मकसेवासिद्धिपर्यन्तां संक्षेपेण सिद्धान्तमुक्तावत्यां बोधसौकर्यायं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्रकारिका सेवना सेवा, ष्यात्प्रश्नो युजिति युजन्तत्वाद्धारणा विनिगमनेत्यादिवत्स्वीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावत्यां व्युत्पादिता, तत्सिद्धौ तस्यास्तत्रोक्तमानसीसेवासिद्धिप्रकृत्यायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यते इत्यर्थः । अस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरूहत्वात् स्वयमेव गृह्णन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फलत्रयमित्यादि । अत्र सेवामिति सत्यर्थया सप्तम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्त्वा विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपाया जायते तन्निर्वाहः, साध्यरूपायाश्च निरन्तरस्यैवं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशेषणैर्न यत्तदोर्नित्यसम्बन्धस्मरणात् फलेषु तादृशमिति प्रकृत्यबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोक्तमध्यमज्ञान्यभेदेन बाह्यमानसोऽप्यैविध्यस्य सिद्धत्वाद्वापि फलत्रयमुच्यते इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्येषायां टीकायां तत्स्वरूपं विभजन्ते अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परमातिविवरणशुक्त्युक्तमगवत्स्वरूपाणामुभवे 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यथा रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहाणुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेत्याहुः । चच्चणोपीशास्त्रलौकिकभजनानन्दानुभवमे स्वरूपयोग्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नानाविधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातमशक्यत्वाद्गुणधर्मम् ।

सायुज्यं ' भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाश्र । श्रीहरिरायास्तु सह शुनक्तीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकृतु'रिति श्रुतौ तत्कृतुन्यायस्योक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकाराभ्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेर्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा,

अत्र हिहेतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पदाविर्भावाधिकरणोक्तरीतिकसाक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपज्यते । तथा च ' लोकवतु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन भगवता अलौकिकस्य सम्पदाविर्भावसूत्रोक्तदेहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिफललाभाच्च तत्कृतुन्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तन्निरूपणमित्यर्थः । बाह्यमनादरे । तेन तत्कृतुन्यायेन कदाचित् तद्द्वयं भवतीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतारूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात् कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नियामकः ॥ १॥ ॥ इति ।

अत्रेत्यधिकारे । तथा च कालनियम्यत्वाभावेनानावृत्त्या नित्यत्वादस्यापि फलत्वं निःप्रत्यूहमित्यर्थः । एतन्नये एकं दानहेतुकमन्यद्द्वयमपि भगवदनुग्रहैकहेतुकम् । मर्यादामार्गे निर्गुणाक्षरविद्यया तादृशतत्प्राप्तेः समुणया सन्मनोमयदहरादिविद्यया च 'जक्षन् क्रीडन् रममाण'इत्यादिनोक्तैश्वर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव आवणात् ततोधिकस्य सेवोपयोगिदेहादेस्तत्र केवलया भक्तिरहितमर्यादाया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैप' इत्यादिश्रुतेर्भक्त्याहामेकया ग्राह्य' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अतस्तत्रयमत्रोच्यत इति भावः । अत्राद्यस्य दानेन सिद्धौ 'रुद्रादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृष्णोपनिषन्मन्त्रा वृहद्ब्राम्नीयकया 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाणत्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'नैकात्मतां म' इत्यारभ्य 'गतिमण्ठीं प्रयुक्त' इत्यन्तं कपिलः

वान्यम् । तृतीये च 'को यामिहैव भगवत्परिचर्ययोर्चै' इति जयविजयौ प्रति सनकादि-
वाम्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छत एवेति तत्रैव नियन्धे प्रतिपादितमिति न
कथित्सन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्वेवमनुग्रहत्रैविध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरो विदधत' इति
वान्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वस्योक्तत्वात् तन्मयत्वे च
साद्युज्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तयुक्तावल्याम'धुमयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलित्व्यती'
त्वेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कथं
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायामिति शेषः । किं तावतेत्याकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिबन्ध इत्यादि । प्रतिबन्धो नाम विसामग्री तदनकः
प्रतिबन्धकः । तदत्रोद्वेगादिश्रमम् । तदत्रोद्वेगो नाम उर्ध्वैर्भयं चलनं वा । ओविजी भय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिभ्यो मनसो भयं वा पापादिना युद्धेक्षाष्वल्वं
वा । अत्र द्वितीयमष्टजन्मम् । एतदुभयमप्यान्तरमत्रो द्विविधोऽुद्वेगो बाह्यसेवाफलरूपाया
मानसीतत्सामानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्रप्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धो नाम तदधीकृत्य
या तद्वतिकूलो वा निग्रहः । प्रतिरक्षणे प्रातिकूल्ये वा । बन्ध बन्धने । सोऽत्र सेवायां कृत्वा
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्यपि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिव्यापाररूपो
बाह्यसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामग्रीरूपस्वरूपप्रतिबन्धकः क्वादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोन्म्वहाररूपः प्रसिद्धो देहेंद्रियोभयनिष्ठत्वादुभय-
विषयेवाविसामग्रीरूपो यलिष्ठः स्वभावतः प्राक्तः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकायिक-
मानसिकसामग्युत्पादकत्वेन मानसा जपन्वत्त्वापादनात् तथा तन्मयताया असिद्धौ सुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं तत्तु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे नम किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्तेतेत्यत आहुः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेदतिर्न हि यथा वा इति ।

तुः शंकानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं त्रयमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, श्रानायां देहादुत्सर्गं न । मनसो वा भगवन्नतिरिक्ते गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यनसि दर्शनाच्छब्दाच्चै'त्यधिकरणोक्त्यायेन भगवत्त्वेन लयः । 'ता नाविद'ति-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथावेति मित्रं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेज्जघन्यं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गेश्वानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्धरिभ्या न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गेस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सत्यस्मिन् मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलत्रैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारभ्य यथाचेत्यन्तम् । अत्र त्रीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चेत्यदं चान्वेति । तथा च बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धसाभावान्नतिर्मध्यमं फलं भवति । बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा वा विकल्पः । तथा चैवं भगवदिच्छातस्त्रैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतस्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्याग, इति ।

अत्रोक्तवाक्यद्वयस्य त्रयस्य वाऽसन्दिग्धत्वाद्दत्तस्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां बाधकानां यत्साधनमतस्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्रतियोगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावाविवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्यागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वाजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चातुत्सचित्स्थया तत्त्वनिर्धारे जाते बुद्धिदोषरूपस्योद्वेगस्य निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोगयोर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्यागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेर्षलादेश्वासम्भवात् सेवाया एवासिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चादृष्टजन्यत्वात् तत्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरेव दुर्घटेत्याशंकायां तदर्थं विभागमाहुः भोगेपीत्यादि ।

भोगेप्पेकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि समुच्ये । भोगे, अपि शब्दात् प्रतिबन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः । तथेति वैधर्म्यं दृष्टान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं विप्रशून्यम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्महान् भोगः प्रथमे विशत इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्कृतं दुर्जेयं चेति तदर्थं गृह्यन्ते व्याकुर्वन्तः प्रतिलोभकमभादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते भोग इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सार्वदिकत्वेन बलवद्बाधकत्वादवश्यं त्यक्तव्य एवेत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन सत्सत्त्वात् पूर्वं तस्यागप्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारविवेकी पूर्वं प्रतिबन्ध-विघातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्भावेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तस्या त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकभोगात्सामे किं धीज-मित्वाकांक्षायां तत्र धीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंका निरासे । अलौकिको भगवद्भक्तप्रसादत्वेन क्रियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमतोरवात्मके प्रवेशं प्रामोदयतो निःप्रत्यूहत्वात् त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महाविति पदेनोक्तो बोध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्यूहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सावधिसम्पत्तेश्च सत्त्वेपि यदा पुनः पुनस्तद्विपद्येन तत्रिप्राहाभावः सेवायामरुच्यादिर्वा स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वस्वान्त्वेयां च 'दैवमत्र विपातक'मिति बुद्धिरुदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वोक्तं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवता युक्तिभिर्विचारणीयम् । तदान्त्वेयां गुर्वदीनां सेवां चेत्तदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्था । एतत्फलरूपार्थविरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदर्थं जीव 'एव पञ्चविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्वेतनायुक्तसंघात आसुर इति निर्धारः कार्ये इति प्रायपाठादायाति । तदा ज्ञानभाग्येण स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरप्रकल्पभावगपरेणास्पृहादि-सदासुपासनपरेण वा स्यात्तस्य शोकाभावाम् । आत्मज्ञानस्य शोकनाशकत्वभावनात्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतस्याक्षरसायुज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विवेकः सेवाफलात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्बन्धदर्शनेन ममेदं प्रतिभाति । आसुरजीवा हि पुष्टिवाहमर्यादायां 'जीवास्ते धासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणका अज्ञदुर्जेभेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्विका मगवद्भक्ता ये शुक्लवधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात् । तेषामर्थे निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतःपरं 'प्रवाहेपि समागत्य पुष्टिसर्लौर्न शुज्यते । सोपि तैस्तच्छुले ज्ञातः कर्मणा जायते यत' इत्युक्तोपशिष्यते । यथा अलीयानादिः । अतस्तादृशं तदर्थं प्रति वाच्युपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोस्त्यागानर्हत्वे धीजं व्याख्याय साधारण-प्रतिबन्धलौकिकभोगयोस्ताज्यत्वे धीजं वक्तुमवतारयन्ति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोस्त्यक्त-
व्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येतेति । व्याकुर्वन्ति सविघ्नत्वादित्यादि । कालादिकृतविघ्नसाहित्यात्
स्वरूपतः साधनतः फलतश्चाल्पत्वात् तथेत्यर्थः । एवं भोगे त्याज्यत्ववीजद्वये व्याख्याते
शिष्टो घातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकत्यागप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत् एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो बुद्ध्या उपायचातुर्येण बलाद् दृढात्
त्याज्यौ । यथाधिकं भुक्तं चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानाघासक्त्या जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेवं न विधेयमित्येवं बुद्धोपायचातुर्येण सर्वथा त्यक्त-
व्याविलेतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्व भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति शंकानिरासायैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्व विद्युतैवेति पुनस्तदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावल्यां
'मत्तयभावे त्वि'ति कारिकयोक्तस्वस्य संसारेत्यन्तामिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वुद्देशादित्रयं ससाधनं त्याज्यत्वेनोक्त्वाग्रे तत् त्याज्यत्वात्त्याज्यत्वविभागं च
कृत्वा पश्चाद्द्वयोरेवावस्थं त्याज्यत्वं यन्निरूपितं न तद्देशस्यापि, तत् कुत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राञ्चः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिच्च न त्वेति । तत्रापि नु इति
भिन्नं पदं निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । आद्ये उद्देशे । तुः शंकानिरासे । नु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधनविषयिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलौकिकसामर्थ्यरूपं, तस्याभावे अप्राप्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानसमये
सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्या एव विरुद्धसामग्रीजनकः, सा दानसमये 'चेतस्त-
त्प्रवणं' 'ता नाविदन्' इतिवद्भवति लीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैवि-
कीत्युक्तं भवति । अत उद्देशे तन्नित्यर्थार्था चिन्ता भगवद्भावनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्वेगेन फृत्वा फलाभावे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्वेगदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्वेगनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्वेगस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दित्सायाश्च 'अनिच्छतो गतिमण्वी प्रसुक्त' इतिवाक्येन 'कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वाच्चोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपगुद्वेगत्याज्यताभीषमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविवेकाभ्यां प्रतिबन्धत्यागे यतमानस्यापि व्रथाणां त्याज्यवीजं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये वाचकं गृहमिति ।

तदेतद्विषुष्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्वेगः साधारणप्रतिबन्धोपि निरूपयि-ययाकथञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्यागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण घोष्यत इत्यनुसन्धाय वाचकमूर्तं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमयनेषोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकाराभावात्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्यानं विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धित्युक्तमक्तिसाधनसम्पादनार्थं इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अतःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्नुयान् तदर्थं गृहे उपायगुपदिशन्ति ।

अचक्षुष्यं सदा भाष्येत्वादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अचक्ष्या, यथाययं भगवदनुग्रहैकलम्पत्वा-समवद्विचारमात्रसाध्यत्वाच्च अचक्ष्या, न स्वकृतसाधनायापत्ता । अतः सदा भाष्या प्रतिबन्धोपेक्षितापवश्यत्वेनैव स्वर्देन्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव घोष्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां निरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोन्नमः ॥ ६ ॥

फलस्य स्वकृतसाधनायत्तत्वभावनं प्रतिबन्धस्य स्वकृतसाधनान्तरनाश्यत्वभावनं च मनोन्नमश्चित्तवाहिर्मुख्यसम्पादकं चाशक्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एवं साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा घोषणात् । 'अनन्याश्रित्यन्तो मा'मिति वाक्ये तादृशां योगक्षेमवद्भनस्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वाद्वा प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि मगयतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कबाहु निर्दिग्णः सर्वकर्मउ । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेप्यनीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुपमाणश्च तान् कामान् दुःखोदर्काश्च गर्हय'त्रि-
त्यन्तेन तथा करणस्वाज्ञापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सल-
संकल्पो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवानैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्या विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थं णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्यादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिधीर्षति, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बाभावायायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो
नियध्वत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् क्षुब्ध-
माणाः प्रतिबन्धन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माभिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्मतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिः सृष्टिरत्र वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स विकल्पोधिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्रपत्ति-
मात्रस्यैव साधनस्योक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावने तु भगवानेव शरणमिति बुद्धयुत्पत्तेः । अतोस्माभिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥

इति तत्प्रेरणप्राप्तबुद्धिस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिविघृतेर्विघृति चैवमुग्रौ ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृतौ सेवाफलविवृतिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् विद्वलेशान् निबान् गुरून् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां मुखेन सिद्धान्तमुक्त्वावत्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति पादृशी सेव-
नेति । एतद्वन्धस्पातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोध्यत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्येषूच्यमानेषु सेवायाः साधनतामाशंक्य साधनताभ्रमं वारयन्तः
फलनाशान्याहुः सेवायामिति ।

पादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्नमनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले लभ्ये साधनत्यागः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्भ्रमस्यावकाशः । पादृशी सिद्धान्तमुक्त्वा-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां परकलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आयफलसालौकिकसामर्थ्यस्य प्रयुष्ठा दाने कृते, चकाराचरेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं वा
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यभिप्रेतव्यः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वाशब्दौ पूर्वफलमुत्पत्त्युपपत्तौ ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु वाचकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।

फलमिति । चाद्यफलमनियतम्, परमाप्तुर्ग्रहैकलभ्यत्वात् । एवं चाद्यस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्कथं फलत्वमित्यत
आहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालानियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयस्युक्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्वेग इति, विवृती सेवायामिति । उदधिको वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
व्याख्यं वा पापादिना । स च सेवाऽरुचिसम्पादनेन बाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुची

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोपनेन
 बाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्यवहारशयनादिरूपः । सोपि पूर्ववद्बाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतयानुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमा-
 णायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तन्निवारणाय तु बाधकमित्या-
 रम्य यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा चाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः,

त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो बाधकत्रयं न करणीयं चेत्
 तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा चा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण
 फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धक-
 त्रयमित्यतस्तु बाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । बाधकं पूर्वाकं
 भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ बाधकं चेत् सर्वथा तदा
 न हि फलाभाय इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथा बाधकं तथा चेत्तदा वा नाम
 फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् ।
 तथा च यस्य जीवस्य यादृशोधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं
 फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतत्त्व-
 निर्धार इत्यारम्य बाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विवृतौ त्रयाणामिति ।
 त्रयाणामनुग्रहादीनां साधनस्वातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरभ्यासेन
 सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेकौ किरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य
 पुरुषोत्तमस्य भावस्वत्वम्, तस्य निर्धरणं निर्धारः । 'सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,'
 'असृष्टं कृष्णव'दित्यादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनम् । विवेकस्तु 'हरिः सर्वं निजेच्छातः
 करिष्यती'ति सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु बाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते तं विना
 शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया अविद्धिमाशङ्क्य त्यागे व्यवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य
 एव । प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राद्यो बुद्ध्या
 त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । भगवत्कृ-
 तश्चेत्प्रतिबन्धस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्य-
 सेवापि व्यर्था । तदासुरोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यं

शोकाभावायेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरेकैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्पत्सुहं विघ्नरहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्त्वपि निष्पत्सुहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्वैविध्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवासमय-रोषकत्वात्प्राज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदाद्यमलौकिकसामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवदक्षप्रसादेन भवतीति तत्रावेश उक्तः । एवं च तस्यात्याज्यत्वे जीव-सुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्विशले यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तत्वं विवृतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसहा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रसुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामसुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्तौ आदि-चष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्तथैव निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्नातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोरेत्याज्यतामुक्त्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्तत्कन्यत्वे विवृतौ धीज्जमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सविज्ञोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धो केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सविज्ञइति । लौकिको भोगः सविज्ञत्वात्प्राप्त्यां हेतुभ्यां पलायद्रात्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्यः । नन्वेतत्यागप्रकारस्तत्परिघोरविवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तं स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वात्प्राज्यः । अयं तुरन्तयोस्त्यागप्रकारोत् उच्यते ।

सविज्ञोल्पो घातकः स्यादलादेतौ सदा मतौ ।

सविज्ञत्वादल्पत्वान्नो गस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । यलादिति । यत एतौ सदा क्षणेक्षणे सेवासमयरोषकत्वेन मतौ ज्ञातौ । अतो यलायद्राहुंज्ञोपायचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीपुराणेक्षमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं मुक्तं चेन्ममेदानीं तना सेवा गता, मया गानायासत्तया चागरः कृतथेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेवं न विधेय'मिति । प्रकृतमनुसरामः । यतःपरं ज्ञानस्थित्ययोग्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्यमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानस्थितानामि पुष्टिप्राप्त्यर्थं फलविप्रियिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातमयं नास्ति मोचकः सर्वथा यत्' इति वाक्येन अलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्वेगत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी-
त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्वेगे
सति फलविपयिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति ।
एतदेव विवृताबाधेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्वेगोपि
त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तूद्वेगः, स एवैवं निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एवं
जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवायां प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्त-
व्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना ध्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव
सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णार्-
थमेव गृहं प्रयुञ्जीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्वं सिध्येदिति लौकिकभोगस्तत्त एव ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिश्च वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्वयं व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति ।
इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी चावश्या, अतो बाधकानामुपस्थितौ स्वदैन्यसिद्धये
सदा विचारणीया । अन्यत्सर्वमिदं साध्वसाधु वा मत्कृतमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्त-
बाहिर्मुख्यमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं विचारितवांस्तथैव करिष्य-
तीति किमेतेनेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्व
चिन्तनं भगवत् एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-
शरणान् ज्ञात्वा पुष्टावनुग्रहे भगवान् बाधकेषु सत्स्वपि नैव विलम्बयेत्, फलं दद्यादेव ।
ननु चित्तजानां गुणानां क्षोभे विचारे क्रियमाणेषु प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं
तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु ह्युभयमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति
द्रष्टव्यम् । तदापि भगवदिच्छाविचारणमेवोपायो नान्यः । मम मतेरत्रैव पर्यवसानम् ।
सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अत्रास्मिन्विषये काचित्कुसृष्टिः कुबुद्धियुक्तिः
भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योप्युपायोस्त्येतद्रूपा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपै-
वेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यभावनपूर्वकं भगवदीयैः स्थेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीसेवाफलविवृतिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

धीरुष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लाल्भट्टोपनामश्रीवालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानगतचक्रोरकम् ।

गोवर्धनपरं वन्दे ब्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविद्वल्लेशकृष्णशलात् ।

सेवाफलस्य विवृतार्विगृतिं वितवोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धस्यैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देवहृतिं प्रति कमिलदेवेन 'देवानां गुणलिंगानामानुश्रयिककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः सामाधिकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'त्वेन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाविकारभेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनसार्शनादिकृतिस्मृतम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवकारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वस्त्रदानि सक्तं पात्रं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन 'वैकुण्ठतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षाभिलाषिणो शृण्वन्ते । तेषां मोक्षान्तपुमर्थानभिलाषात् सततप्रसेवैकाकांक्षया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तभक्त्या प्राकृतलिंगशरीरं नश्यति । 'वरयत्याद्यु या कोश'मितिसाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे सति भगवदर्शनाद्यभावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्मल्लिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्त्वैर्भगवदत्तैरप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादिसिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्षस्य दाने भगवता कृते सति आशयः 'पश्यन्ती'त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु विष्णु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवदर्शनादिविषयकः सिध्येत्, फलपर्यवसायी भवतीति भगवदर्शनादेः परमफलत्वम् । 'वक्षणां फलमिद'मितिश्रुति-

रूपगोपिकावाच्यत् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भगवत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तभक्त्या 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्याहिंगशरीरभंगे दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् । 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दितिवाच्येन तेषां तदनभिलापात् । इह एकात्मतां न स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेणोक्तं 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समलस त्वा विरहय्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्षमपि त्वां विरहय्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्षे इति । एतदेव श्रीब्रजसुन्दरीभिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति सुषोधिण्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् । 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुषोधिण्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् । अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुषोधिण्यां 'मात्मलाभाच्च परं विद्यते'तिश्रुतेर्मोक्षस्यैव पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम्, तद्रहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिभक्तास्तु भगवद्दत्तेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न ह्येतादृशत्वं सायुज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संपातस्य विलीनत्वा'दितिनिबन्धात् । अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोक्यादीनामग्रहणमुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानाच्च गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोन्त्यस्कालविभ्रुत'मितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युक्त्या तेषां भगवता समाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वान्न गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्यान्न स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्यु'रिति वाक्याच्च । अतः फलदशायामाधिदैविकवृन्दावनादौ या फलरूपा भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय तादृशाधिकारिणे पुष्टिभक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य फलरूपपुष्टिभक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददातीत्युक्त्या भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवानापि मूले अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फलद्वयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिंगाना'मित्यत्र भक्तेर्लक्षणमुक्त्वा 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलत्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुच्यते सेवामां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । मत्र सेवामितिधात्वर्थीत् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्,' 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगस्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यत्रादी भक्तिपद-
गुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अत्रे स एव भक्तियोगस्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिंगाना'मितितलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निबन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतस्तत्प्रवर्णं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्त्वावल्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना मोक्ते-
त्यत्र सेयनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मान्नास्तम्ये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवामिधीयते ।

इदं स्वप्रेषम् । 'देवानां गुणलिंगाना'मिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैका-
त्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् ।
तथा च मोक्षान्तमुमर्शस्पृहाराहित्यसम्पादकत्वं तादृग्भक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् ।
एवं सति सर्वपुमर्थात् मक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति सिध्यति ।
एवं सकलपुरुषार्थाभिलाषशून्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलभिलाषिणि भक्ते परमातुग्रह-
परवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकसंघातं सम्पाद्य स्वयं
फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः
सिद्ध्येन्मनोरथः इति भूले, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन टीकायां विवृतं च । ननु
वृत्तीयस्कन्धे अलौकिकविग्रहप्राप्तिर्नोक्तिः कथमत्राचार्यैरलौकिकसामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् ।
तत्किंप्रमाणकमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंस प्रसन्नवकारणलगेचनानी'
त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिरत्र मानम् । अन्यथा तादृग्भक्तिकसंघातं विना
'पश्यन्ति ते मे' इत्याद्योक्तं दर्शनाद्युक्तिर्विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् ।
'जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यये'तिवाक्यात् । अतो दर्शनाद्यन्याद्यानुपपत्त्या अलौकिक-
देहेन्द्रियप्राप्तिराक्षिप्यते । सर्वतो बलवती ह्यन्यथातुपपत्तिः । तथा च सिद्धमलौकिक-
सागर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां फलमाहुः सायुज्यमिति ।
'भद्रं किं लभते परं' 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्त्वा 'विद्यते तदनन्तर'मित्यत्रोक्तं सायु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यापेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलाभे सायुज्यं
भवति । तदुक्तं मूले, फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्षादया सर्वेषां भक्तिमतां तत्प्राप्तेः । 'हृतात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्षी प्रयुक्त' इति तृतीयस्कन्धवाक्यात् । न चात्र
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिभक्तानां ग्रहणात्तेषामेव सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षसृष्टयैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्तादृशभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायभाष्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तलौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निरुपा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुमर्थस्य सृष्टारोहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वाद्यत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंपातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं हरौ प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो वेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्यदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । 'अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं भागवतीं वा सृष्टयन्ति भद्रां परस्य मे ते श्रुवते तु लोके' इतिकथितवाक्यात् ।
एतदामासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुषोधिन्व्यामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तत्र ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमश्रुवत इत्यर्थ' इति सुषोधिन्व्यामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्यं मुख्यफले तादृशविग्रहप्राप्तिरुक्तं, एवं तृतीयेपि सेवौपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापतितमिति वाच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
भोग्यत्वेन तद्भोगानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्वर्तिनि आधिदैविके
वृन्दावनवृहद्दनादौ प्राप्यते । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसे'त्यस्य व्याख्याने वृन्दावनादौ
भगवत्साक्षात्कारो भवतीति सुषोधिन्व्यामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
युज्यते, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलत्रयमुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिभक्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्षादाभक्तानाम् । अत एव. नवमनिघन्ते 'देहभावे दृढे तु स्याद्भक्तानां
कृष्णदासता । सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
सेवौपयिकदेहप्राप्तिरुक्ता । सिद्धान्तयुक्तोक्त्यां 'मर्षादास्यस्तु गंगायां श्रीभागवतवत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्थस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिगार्भस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सायुज्यादिकलम् । पुष्टिमकेस्तु निलालीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थीध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अथ फलत्रयेऽपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेद्यं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्स्वराः शान्तरूपे नश्यन्ति नो निमिषो छेदि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'मत्सरा न नक्ष्यन्ती'त्युक्त्या मत्सराशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकारिरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्वेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्रत्यविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिवध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसन्पादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधकं प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दाप्यन्तैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वातुसुखसम्भवा'दित्यत्र वाचनसोर्विशिष्टकार्यमादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एतदुद्वेगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात्, पृथङ्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्वेगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथङ्वापनिर्देशो
व्यर्थः स्यात् । अत्राप्यामिति । उद्वेगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्त्वेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धनाशानुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यायं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो आद्यो न त्वलौकिक इत्याहुः भोगो
द्विविध इत्यारम्य लौकिकस्त्याज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तच्चाद्य इति । साधारणप्रतिबन्धमभवत्कृतप्रतिबन्धयोर्मध्ये बाधः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखावनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वाग्नादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिवध्नाति, उद्वेगभोगौ तु दुःखसुख-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्यैर्गैत्यर्थः । तथा च
व्यवहाराचातुर्येण सेवानवसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानवसरे तादृशं धानादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदानन्दारूपः पापरूपश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वकं तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं मुसदुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्भामित्वादलौकिकः । 'मन्निष्टं निर्गुणं स्मृतं मितिवाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधावनादेरपि भगवद्धर्मत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भागवतान् व्रते'ति प्रश्नोपक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणीः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानात् । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूपफलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकमोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमंगरामलेपादिरूपः निष्प्रत्यूहं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एवं भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशंक्य नास्य कश्चिन्निवृत्त्युपाय इत्याहुः भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवाफलं मुक्तिरूपं न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थमन्यस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निधन्वावासुरीमते'ति भगवद्वाक्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तर्हि फलाशाराहित्यजनितक्लेशः स्यात्, तत्क्लेशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशंक्य क्लेशनिवृत्त्युपायमाहुः तदा ज्ञानमार्गेणेति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया दुःखं त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन स्वयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तन्वन्निर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभावसाधनमित्यर्थः । एवं साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशंक्यत्वात् तन्नन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्वयमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतःपरं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य सुखहेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मनसायातीत्याशंक्याहुः ।

सविघ्नोत्प्रेषातकः स्यादिति ।

सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सविघ्नत्वमल्पत्वं च गुरुर्गुह्यार्थाय त्यागः कार्य इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु घातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोषरूपत्वात् सेवासिद्धेर्घातको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं नियन्त्रे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामपर्यकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमाश्रयिपयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यत्नादेतौ सदा भतौ ।

सदा प्रतिबन्धकौ मतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धासाध्यत्वात्साधारणत्वादनिवार्य-त्वेन आसुरबीजस्य सेवाफलभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेणैव नाश्रयितुं शक्यस्तस्यासुरस्य विश्वस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्धस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । मम संसार एव फलं परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आश्रय न रक्षणीया । 'निबन्धायासुरी मता' इति वाच्यम् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण स्वातन्त्र्यमित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवन् इत्यारभ्य चिन्तेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यन्तेनोक्तः । एवं द्विविधस्यास्यासुरस्य सेवाफलभावो निरूपितः, शोकप्रभावप्रकारयोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परब्रह्मरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाद्ये दातृता नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये चापकं गृहम् ।

आद्ये त्रिषु वाक्येषु आद्ये उद्वेगरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्यान्यां

चिन्तापदत्याज्यपदाम्यामन्वयः । तथा चोद्वेगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तन्नि-
 वृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्वेगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः ।
 'तस्मादपरिहार्येथं न त्वं शोचितुमर्हसीति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव ।
 यद्युद्वेगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्यात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव
 इति आयेन फलाभाव इति तृतीयातत्पुरुषः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्वेग-
 रूपस्तेन कृते फलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दास्यतीत्यर्थः ।
 तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्वभाविकी तु
 या । अनिमित्ता भागवती भक्तिर्मुक्तैर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया
 भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्वैर्यस्यापेक्षणादुद्वेगे च चित्तस्वैर्यनाशात् सेवाया
 आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्वेगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं त्रयाणां
 साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायाम्, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं
 मूले । ततश्चोद्वेगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु
 तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं
 गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्यस्य सर्वा-
 त्मना भोगत्यागासम्भवादिति ।

अवश्येयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्वेगादिप्रतिबन्धकत्रयी अवश्यं स्ववश्या न भवति । अतः सदा
 भान्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकत्रयाः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रति-
 बन्धकत्रयात् सावधानतया श्लेषमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात्
 सोपायं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्गं एवानुष्ठेय इत्याशङ्कामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण
 सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवानिरीक्तज्ञानादिरूपं
 साधनं तु न सेवासाध्यफलसाधकम् । अतोत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षिभिरन्यत्साधनं
 कार्यमितिज्ञानं भ्रममात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहपात्रस्य भगवत्पुष्टिसमावात् सेवाफलं सर्वथा भवि-
 ष्यत्वेवं प्रतिबन्धकत्रयी त्वप्रयोजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तादृशस्यापि
 एतत्प्रतिबन्धकत्रयी विचारणीयैवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकत्रयीभावनं कार्यम् । किमर्थं कार्य-
 मित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलाभावो नास्ति, तथापि
 फलविलम्बस्तु प्रतिबन्धकत्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न विलम्बयेद्विलम्बं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादसाधनान्शेत् स्यात्तदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावं
सुहुसुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एत-
द्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभागवतादौ प्रकृतिगुणानां
सत्त्वरजस्तमसां प्राचल्यस्योक्तत्वात्क्षोभकृताः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्य-
मित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेऽपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव महत्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे
साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु
भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशत्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य
त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृत' मित्यादिवाक्याद्भगवत्सम्बन्धि-
पदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपभुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न
भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्युगाः, नैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न
सम्भवति, सर्वेऽपि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशंभयाहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काश्चिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

भगवच्छास्त्रविरुद्धत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुसुष्टिः । अतस्त्वाद्यज्ञानं
भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव ।
'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं गदपात्रय' मित्यादिवाक्येभ्य
इति भावः ।

सेवां पुष्टिपयप्रोक्तां कारयित्वा निजां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो बालकृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्णधरश्रीवल्लभाचार्यपरश्रीविह्वलेश्वरचरणानुचरसेवकेन
लालभट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

चार्वर्हलसन्मौलि वेणुवादविशारदम् ।

दुःखं दलयतादुच्चैस्त्रिभंगललितं महः ॥ १ ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यांस्तत्सुतान् विद्वलेश्वरान् ।

विब्रुत्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥

गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितवृद्धिगम् ।

पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥

विवोधयिषवश्चक्रुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।

सम्यग्विवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥

पद्गुणाः सप्तमो धर्मा सर्वधर्म्यधिको ब्रजे ।

यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥

सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।

इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपद्यैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभागवताणुभाष्यभागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थैः कैश्चिदतिकृपाभाजनैः स्वीयभगवदीयैः पृष्ठाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वमार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपद्येन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतस्य विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तत्सिद्धाविलेतस्य विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यतं इत्यस्य विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्ये-
न्मनोरथ इत्याग्न्य अधिकारो बेलेतदन्तस्य च विवरणं बोध्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता, धेतस्वत्प्रवर्णं सेवा तस्मिन्दौ तदुचित्त्वे' त्यादिना स्वतनुजस्वचित्तजसेवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपतत्प्रवर्णचेतस्स्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्तावस्तुक्त-प्रकारा सेवना सेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावे सति चरुफलं भवति तदुच्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु स्वतनुजस्वचित्तज-सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठरवेण नोक्तेति कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा मक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरूप्यते, बीजभावे द्ये तु स्यात् त्यागान्मूवण-कीर्तना'दित्युपक्रम्य 'बीजदारब्धप्रकारस्तु ग्रहे खित्वा स्वधर्मतः, अव्याप्तौ मजे-त्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना स्वतनुजस्वचित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः प्रेम तयासक्तिर्षसनं च यदा भवेदि'त्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्त्वा, तदनन्तरमासक्तिरुक्त्वा, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीगदाचार्यवर्यैर्भक्तिवर्धिन्यामिति । एकत्र निर्णीतः शाराधोपरश्रापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसिकृत्वास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-मुक्तावलीविवृतातुक्त'मितेन निरुपपिस्वतर्बस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवती'ति मयाप्युक्तमित्यवेहि । तर्हि फलमिलाकांक्षायामिदमिदं फलमिति फलप्रयं विवक्ष्य आय फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विवरणं त्यलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातस्युरास्त्वसम्भव्येव, तृतीयापञ्चमीपट्टी-तस्युराणां सम्भविष्येति क्लिष्टार्थता सम्भवतीत्यलौकिकस्य सामर्थ्यमिति चतुर्थीतस्युरा-श्रयणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतस्युराश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धवन्निस्तुसद्दुःखानुभवविषयकसक्ततेति पावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्यहो न्महान्भोगः प्रथमे विद्यते सदे'ति श्लोके, तथा च 'अलौकिक-भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो अलौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्याप्यलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-सैवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वाभावाद्दलौकिकपदेनासंग्र-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतस्युरूपः सप्तमी-तस्युरूप एव वात्र साधुतरे न कर्मधारय इति योष्यन् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-कम्, अलौकिकं च तस्सामर्थ्यं चेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकसुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यैस्व भग्-वता दानात् । एवं च न पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति दिक् । एवं च विवरणे श्लोकात्लौकिक-पदस्सालौकिकविषयकसामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा व्याख्यानात् कस्यचि-देतत्संग्रहते कस्यचित्चेत्तदेहपातोत्तरं वृन्दावनादिप्लौकिकसंग्रहात् एव वा अलौकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपस्यालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथमिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवेदित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयकसामर्थ्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यस्यालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्रेके सति कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वलो मनोरथः प्रियसंगमविषयकः सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकारेणैतद्दान एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरुपधिरसरूपसपरिकरभगवत्कृपया शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापेक्षानन्दाविर्भावाय शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यकृतं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दध च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवाक्याद्य मूलरूपशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्याणां ब्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्विनैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भवा'नित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्वभगवदनुग्रहवलेन प्राप्तालौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वानुरागमारम्य सकलप्रेमावस्थाविर्भावः । कस्यचिद्भगवदिच्छया प्रेमासक्त्यनन्तमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे व्यसनाद्यवस्थाविर्भावः । कस्यचित्त्रैव प्राकृतदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वानुरागजविरहाविर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वप्नादौ धातिमाग्येन साक्षादपि वा प्रसुदर्शने 'चक्षुःप्रीतिः स्मृता तत्रातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणानुसाराद्भगवद्विषयकः परमादरपूर्वकनिरीक्षणरूपश्चक्षुरागरूपप्रथमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततश्चित्तासंगः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य विश्रम' इति लक्षणानुसारात् 'ततः प्रेम तथासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्नासक्तिस्वरूपतत्त्ववर्णचेतस्वरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थाविर्भावः । इयमेवावस्था सेवापदवाच्या । 'अथावस्था निरूप्यन्ते रसावस्थानसूचिकाः । बीजाङ्कुरः पल्लवश्च वृद्धिविस्तार एव च । अवस्था द्वितयेन स्याच्चक्षुरागादिषु क्रमात् । चक्षुरागो मनःसंगः संकल्पो जागरस्तथा । तनुता विषयद्वेषो लज्जालागस्ततःपरम् । उन्मादमूर्छामरण्येता दश दशाः स्मृता' इत्युक्तत्वाच्चक्षुरागचित्तासंगान्धा बीजरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः 'संकल्पस्तु मनोरथ' इति लक्षणानुसारात्कदा प्रियसंगमे एवमेवं भविष्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्पस्वरूपतृतीयप्रेमावस्थाविर्भावः । एतावता किञ्चिदुल्लसितः पूर्वानुरागजन्यो विरहः । अथायमलौकिकविषयत्वादलौकिको विरहः प्रलयानलादप्यतिदुःसहो भावीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुमशक्यो देवकृतसाम्भोगो मानुषजात्या स्त्रियेयेति मगवता तापङ्केशविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनूच्छ्वासनिश्वासरसमृत्त्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्रालेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसाराच्चिद्रालेदरूपशत्रुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां संकल्पनिद्रालेदाभ्यामंकुरावस्योक्ता । ततः खनुता निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिविषयान्तरे' इति लक्षणानुसाराच्चक्षुर्निर्मीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पल्लवावस्योक्ता । एतावत्पर्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्द्वारुचि'रित्यनेन गृह्यरूप्युपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निजां मीढां च दैहिकीन् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्यात्तदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तत्कर्ता व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीपद्यागवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्ति-साधनकरणरूपव्यसनविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिदुर्पट्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यव्याख्यानसुमोधिग्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तरविर्भावः । येन विना प्रियतमांशसंगं क्षणगात्रमपि स्थातुं न शक्नोति, तेन प्रियतमांशसंगं च प्राप्नोति । अत एव 'यदा साद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः सात्तदैव ही'त्यनेन तत्रैवानुपदमेवोक्तं व्यसनोत्तरमेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखरूपव्यसनपदवाच्यान्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव अत्ररूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांशसंगे जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसङ्गमी निमित्तसङ्गमी वा, 'चर्मणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं द्वेषापरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्यात्तदा 'लज्जालानोतिर्वैचश्यात् त्रपानाशोभिधीयत' इति लक्षणानुसारादाकस्मिक्कहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टप्रपानाशस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तद'न्वचेतनेषु प्रशादिरुन्मादः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारादाकाशादिमनाद्यनुभावविशिष्टोन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां त्रपानाशोन्मादान्यां वृद्धवस्योक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्त्रयस्यो मत' इति लक्षणानुसारात्रिधेष्टलाद्यनुभावविशिष्टमूर्छापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राथम्यागोतिदुःखेन मृतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारात्मृतिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां मूर्छामृतिभ्यां विस्तरायस्योक्ता । तथा चैताद्यनुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राकृतदेहजाते सच्चिदानन्दस्वरूपालौकिकदेहलाभे च सति मगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्यादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्रार्थितं निरोधलक्षणस्ये अन्ये श्रीमदाचार्यचरणैर्'यैच दुःखं यज्ञोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्गम क्वचिदि'त्यादिना । अत्रेदमपि ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसंगम एव, न दशमदशाप्राकट्यम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशोदयो भवत्येव, यथान्तर्दृष्टगतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्दृष्टगतानां लीला । अन्यथा ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्त्वात्तथाकृतित्विर्व्यर्थो नीरसा च स्यादितिदिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा गति'रिति प्रेगवदाचार्यानुग्रहवलेनात्यसखेन पूर्वानु-रागजभगवद्विरहेण चा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसंगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तदशानु-भावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसरूपत्वाद्रसमर्यादैव स्वस्वरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षण-मेव देहपाते चक्षुरागादिक्रमेणावस्थानुभावाभावदर्शने रसमार्गीयभगवदीयानां सन्देहः स्यात्को वेद रसस्वरूपभगवत्प्राप्तिरेतस्याथवान्यस्वरूपभगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस्य-चिदलौकिकसर्वावस्थानुभवोत्रैव कार्यते प्रशुणा । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वेन सर्वेषां रसस्वरूपप्राप्तेर्निश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्, तदर्थमत्रैवालौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेत्यलं पल्लवितेन । एवमेवालौकिक-सामर्थ्यं साक्षाद्ब्रह्मावनादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः । व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'ति भक्तिवर्धिन्यां तनुजचित्तजसेवाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तद-नन्तरं तत्र 'यदा स्याद्ब्रह्मसंनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थी-करणस्वभावात् प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयको भवति । तत्र व्यसनाविर्भावे महातापोदयात्तत्सहनं लौकिकसामर्थ्येन कर्तुमशक्यमतिदुःसहत्वादिति भगवता व्यसना-विर्भावाद्व्यवहितपूर्वं तत्समकालमेव चात्रालौकिकसामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं चालौकिकस्य दाने हि । हि निश्चयेनालौकिस्यालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आद्यः प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयकः सिद्ध्येन्नृप्पन्नो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः सादिति यावत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धपुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां सेवायां सिद्धायां प्रथमफलमलौकिकसामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतस्य प्रथमफलत्व-मुक्तमिति भावः ।

अथैतादृशविप्रयोगजनितदेहपातोत्तरं तु बाह्याभ्यन्तरभेदेदेदानीं तु देहस्य लौकिक-त्वात्स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धेनान्तःकरणस्यैवालौकिकत्वाच्चान्तरेव च भावि परम-काष्ठापन्नं फलत्रयेपि मुख्यफलरूपं द्वितीयं फलमाहुः फलं चेति । अत्र विवरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्धितीयं फलं सायुज्यरूपं वा भवेत् । अत्र चाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिक्रमाविशिष्टमूलाचार्यरूपश्रीमद्ब्रह्मभक्तैर्गितविशिष्टा प्रभोस्त्राद्यहमूलेच्छा स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारकमतो न त्वन्यदिति निषेधो नोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तावत्सायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमभेदसम्बन्धघटितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धघटितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणानुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकोत्तरसामयिककृपाजनितपरमभक्तिलाभजन्यभगवद्दानोत्तरसामयिकभगवत्प्रवेशरूपगृह्यादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदघटितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविदामोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिककस्मिन्कोत्तरकृपाजनितभक्तिलाभजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सदृशभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंबलितत्वात् । तृतीयं तु 'कैवलेन हि मायेने'ति वाक्येन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वाक्येन चार्युत्तमतमकृपाया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यादिनिरेष्यभेदासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहमायविशिष्टसर्वकालिकसर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेषकृपाऽभावात् । न चाक्षरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे स्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तमसायुज्यम्, भेदेनातुभूयमानमिति विशेषस्त जगत्कल्पात् । अत एवाचार्याश्रुतुर्थस्कन्धनिघन्ठे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनातुभवात्त' इत्युक्तवन्तः । किञ्चाक्षरस्य धर्मरूपत्वाद्वर्मसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मित्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मिसायुज्यरूपत्वात्साधिक्यस्यैव विशेषरूपत्वात् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादारूपब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणादुरोधिपुरुषोत्तमेन सहोत्तर्गतौ मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो ब्रह्मभक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिलाभ इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिलाभोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह प्राणभे'त्यत्राप्रधानतृतीया-निर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्तत्र इव द्विजे'त्यादिप्रमाणैर्भक्तविषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तथोक्तत्वात् । ननु श्रुतिवलेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेऽपि किंनैव भक्ति परमब्रह्मणोप्रधानत्वमपीकियतामिति चेत् ? न । 'इतिहासपुराणान्यां वेदं समुपगृह्ये'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिमार्गातिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानत्वसाश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिं स्यात्तदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्तादृशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्ममृतः प्रसन्नात्मे'त्यारभ्य 'विशते तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रघट्टकेन भगवता पुष्टिमर्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसजेत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं. परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्तिं विना कुत्रापि मनुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्वातन्त्र्यमिया 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः श्रूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्यादासंबलनाभावात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृते सायुज्यपदेन भेदघटितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेव च शुद्धपुष्टिमार्गीयं सायुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सायुज्यं सलोकतामाप्नोती'त्यादि-श्रुतिप्रयोगाद्युज्जिर् योग इति धातोर्'र्धुलं छन्दसी'ति बाहुलकाद्भवे क्तिपा युक्शब्द-सिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो योपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भावे ष्यञ्प्रत्ययश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् क्तिच्चेति सूत्रेण कर्तरि क्तिप्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिकृपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमात्र-लक्षणसायुज्यवतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तरं सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतावत्स्थापि शुद्ध-पुष्टिफलप्राप्तिः केषाञ्चिद्भवति, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादृशशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केषाञ्चिद्भवति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत्? स्वस्य स्वतन्त्रेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति गृहणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीवे यादृशी कृपा तस्मिन्तादृशफलदानौपयिकभावप्राकट्यपूर्वक-सेवया तादृग्भगवद्रूपं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् ब्रजभक्तरत्नैर्गतविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादंगसंगविपयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रणाल्यैतदेहे तरक्षण एव मनसि स्वप्नादौ वैतदेहपातोत्तरं तु वृन्दावनादौ चाबिलम्बेन साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिन्स्तु देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादंगसंगविपयिणी कृपा, किन्तु विलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्त्यभाव एव वा प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवदिच्छया वा देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे प्रेमाद्यवस्थाविर्भावेन व्यसनाद्यवस्थाविर्भावेन वा विलम्बेन च साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिन्स्तु दास्यसखित्वाद्यधिकारविपयिणी कृपा तस्य तु तादृग्भावपूर्वकसेवया पूर्वोक्त-प्रणाल्यैतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादौ दास्यसखित्वाद्यधिकारविशिष्टालौकिकदेहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलादानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवोपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिप्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्मतं बृहद्भनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्रोवर्धनादि
च । तत्र सायुज्यरूपफलादानेऽधिकारः सेवोपयिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठ-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवत्सोक्तत्वाभावाद् गोकुलसैव तादृग्भगवत्सोक्तत्वाद् वैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति बोध्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीयं फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं त्वधिकारिदेहद्वारैवात्रापि मुख्य-
सायुज्यमेव । खदत्ततादृगधिकारिदेहकृत'त्वत्प्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मज्ञोस्त्वि'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्ब्रह्मककरत्वात्प्रहृणैवेति बुध्यस्य । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यत्राधिकारो चेत्तत्र च फलपदाप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरहस्यत्वाच्छ्रीमदाचार्यस्त्रैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादत्वेनैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुरामश्चीपतिविरिषिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकारा दृष्टान्त्र न सर्वदा दृष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादितेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वमेतेषामित्याशङ्क्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रसुप्रीत्यावायकत्वात् काल आधिपतिक
आध्यात्मिक आधिदैविको वा निधामकरो न भवति, भगवन्नियम्यत्वादित्यर्थः । दृश्यते
लोकैषि प्रसुदत्तसामर्थ्यं भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोक्तं
सगुणसैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतसेति 'मन्निष्टं निर्गुणं स्रष्ट'मित्यादिना प्रसुणै-
कादत्रे । तस्मात्रैषां कालाधीनत्वमिति वयाणां फलत्वं निःप्रत्युहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयात्सर्वभवेत्तन्मार्गीयसत्संवादिनेर्दं प्रथमतयोत्सन्नो मनोरथः
सिद्ध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायानाहुः फलं वा
ह्यधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नात्र सन्देह इति भावः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितुं रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रह्मभक्तभावसजातीयभावेः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति सिद्धान्तः सम्पन्नः । तत्र ब्रह्मभक्तेषु 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नम'
इति वाक्यादनन्यपूर्वाः हुमार्गो भगवति पतिभावसुक्ताः । अन्तर्गृह्यतारूपा अन्यपूर्वास्तु
'जारधर्मेण सुखेहं सुदृष्टं सर्वतोधिकम् । मयि सग्याप्य सर्वेषि कृतकृत्वा' भविष्यथे'ति
बृहद्भामनपुराणादथ च 'तमेव परमात्मानं जारुद्ध्यापि संगता, मत्कामा रमणं जार-

मस्वरूपविदोचलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगान्धतसहस्रश' इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्युपाधिरूपजारभावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिप्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायामेव
रसस्य परमा कोष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरूपधिप्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां जारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठापन्नरसरूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्वीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्वीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु मूलमाधवमाहात्म्ये रुग्मिणीविवाहात्पूर्वं कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशावताररूपश्रीकृष्णविपयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपसांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव व्यासचित्तप्रसादो जातः स्यात् । तस्मात्-
त्सारस्वतादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशावतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सर्विस्तरं
मत्कृतबहिर्मुखमुखमर्दनाख्ये ग्रन्थे इति तत्रैवावलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यान्न तु
लोक्येदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्यादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । 'काल्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'भूयान्नन्दसुतः पति'रिति मन्त्रयोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमान्नन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सवलो-
चस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमद्ब्रह्मववाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मथुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तज्जातीयानानामुरपैशाचगान्धर्वभेदेन त्रिविधः । तत्रापि वैश्यस्यासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणात्पैशाचः, गान्धर्वस्त्वन्योन्यानुरागेण 'त्वं मे
भार्या त्वं मे पति'रिति समयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीताभावा-
देकादशवर्षान्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वाभावाच्च महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति बुध्यस्व ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाभंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनैव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युन्नयनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोहेखोपि कृतः स्यात् ।
स्मादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंकतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः
स्रयं समन्ततः पाति भयानुरं जन'मित्युक्तलक्षणपतित्वमेव प्रार्थितं तामिर्न तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीतायां रासलीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतित्वे सति त्वीर्ष्यादिकं कासादिदपि सर्वदावश्यमुद्भवदेव, सत्य-
मानादिवत् । न च 'तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत्, यैकापहृत्य गोपीनां
रहो भुंक्तेऽन्युतापर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नेयमीर्ष्या सहभोगेपि
त्वेनैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नंशे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी भूत्वा प्रियविप्र-
योगजनितात्यसह्यास्मद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वापि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
जनयतीति सखीत्वप्रसुक्ततस्सेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
एव 'ददशुः प्रियविच्छेपमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्रे तस्यास्तासां च सखीभाव उक्तः ।
अत एवात्रे तत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तथा सहान्याभिः सह वा रासलीलायाम-
मर्यादरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
लीलायां तु शहीर्ष्यादिभावाददर्शनेप्यन्तरीर्ष्यासंवलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
एव चासरदानवियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंवलितत्वेनैव लीलाकरणमिति महदेव
वैलक्षण्यमित्यास्तां तावद्यसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चेतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वाणां
कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृह्यतायां निरूपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
परमकाष्ठापन्नरसरूपभगवत्प्राप्तिः, तथा च 'गोपीभावेन ये मक्ता' इत्यादिपुराणवाक्यात्
तादृशमायसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशभगवत्यातिरिति सिद्धम् । तथायं रसो-
परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्यैकलभ्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपतिरूपः
कामैकमात्रप्रकृतेनैव तस्योद्भवात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य
रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिबन्धोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
सगुणत्वादेव तस्यागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्या निर्गुणतादृशस्वरूपप्रियप्राप्तिस्तासामजनि,
अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपतिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणस्ये तेनैव
शरीरेण प्रियप्राप्तिः साद्रासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
प्रकरणीयसुबोधिन्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिकूलद्वेषादिभावेनापि चेत् प्रसूयोगीन्द्र-
प्राप्त्या गुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंवलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
दद्यात् । परन्त्वेतदेहपातानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिगुत्पाद्यैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
सर्वभावप्रपत्यैकलभ्यत्वात् । एवं च सति यद्येतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भाविनी,
तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्यी, न तु जारभावः । 'प्रक्षालनाद्धि पंकसे'ति न्यायात् ।
यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छैव तथा, परन्तु सर्वभाव-
प्रपत्तिगुत्पाद्यैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति
प्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलभ्यप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावजन्यकामपूर्तिरूप-
फलस्वाप्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भजनं न कर्तव्यमेव ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रभुणा, अन्यथा तन्न दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तद्रूप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वभावस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शंकनीयम् । पतिव्रतानां पत्यौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकभजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेपीयं रीति-स्तत्रालौकिके साक्षाद्भगवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वव्रजसीमन्तिनीनिष्ठनिरुपधिप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भक्तभजनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृग्भावेन भजने 'मन्माहात्म्यं मत्सपयां मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुनं प्रति भगवता स्वसपयां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्भक्तभक्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुरुहेलनरूपापराधः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फलं न दद्याद् 'दाचार्य मां विजानीया'दिति वाक्यात् । किञ्च, 'न पारयेऽहं निरवयसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुपापि वः । या मामजन् दुर्जरगेहशृंगलां संवृष्य तद्वः प्रतिपातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रभुवाक्यादयं प्रशुरेतदधीन एव सर्वदा क्रीत-जनवन्न त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतद्य इव द्विज । साधुभिर्गन्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्रक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा । ये दारागारपुत्रास्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वत्तुःगुत्सहे । मयि निर्पेदहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे'त्यादिनाम्परीपादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वम्बरीपादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिभेदो षट्त्रिंशो मार्गोभोमिनि भाष्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिवाक्याद्भक्तिमार्गोनेकविधः, तेषु च भक्तिभेदेष्वेतासां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपलाभात् । अत एवेताः परं तनुभृतो ननु गोपवधो गोविन्द एव निपिठात्मनि रूढभावाः । शान्तिं यद्भवभियो गुणयो- इयं च किं प्रह्वजन्मभिरनन्तरुपारमस्य' । अथैता गोपवधः परमनिशयेन तनुभृत इत्य-न्ये भक्ता अतिशयेन तनुभृतो न भवन्तीत्युच्यते । नन्वन किं कारणमित्यार्कशाया-माहुः गोविन्द एवेति । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्यस्मिन् । निरूढः पशु-मशययो भावो यामां ताः । यथा निरूढशब्दे स्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तात्पर्याभावात्तथैवामां भावेषुपि भावः । गोगोकुण्डेन्द्रवाचसेन गोविन्दपदेन च धर्मिणादवगतातामां निरूढिना । नन्वन्यभावमत्ता अपि महिष्यादयो धर्मिणो एवेतावशायामाह निपिठात्मनीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मोत्तर्यः । तादृशत्वं श्रीवशोदानन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेतमेहि त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाक्यात् । तथा चान्ये धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्ययं भावः स्तूयते, मिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस्य यद्रोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भवमिषो मुनय इति । पूर्वं संसारभयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविधाः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात् वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठपत्रं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयमपि वैश्यापेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोतुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छास्वभावस्वरूपमेव तदासत्ताश्च सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्भावसैतत्स्वरूपस्य तन्निष्ठानामासां सर्वाधिकत्व इति निगर्वः । अतः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो रसोद्बोधोभावाच्चान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रगुणचतुर्मुखादिजन्मभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं ब्रह्म अक्षरस्वरूपम् ? न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं भासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारसनिष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु मुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्यान्याधीनत्वेप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठपत्ररूपभगवत्स्वरूपमेतदधीनमेवेत्यपि विचार्यासामेवातिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिस्तदनुग्रहेण, न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसानहो चरणरेणुशुभ्रामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौपधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेज्युं कुन्दपदवीं श्रुतिमिर्विसृज्याम्', 'वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः । यासां हरिकयोद्भूतं पुनाति भुवनत्रय'मित्यादिना ब्रजभक्ताः स्वजनस्वार्थपथस्य च परमकाष्ठपत्रस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि पदवीयेन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणरेणुसंबलितं भेज्युं तु मुक्तिम् । तथा च मुत्तयपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणोरेतादृशानुभावज्ञापने ब्रजसीमन्तिन्य एव गुरव इत्येतासामनुवृत्तैव भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति श्रीब्रजभक्तचरणरेणुसम्बन्धि गुल्मलतौपधिजन्मापि प्रार्थितमतदिनतया श्रीमद्बुद्धवैवन्दनं च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यया गुर्ववज्ञाकृतव्रताजनितापररधेन न भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति दिक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादितदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवेतादृशभगवत्प्राप्तिर्नान्यथेति निःप्रत्यहम् ।

सादेतत् । अयं सर्वापि यत्नो रसरूपप्रभुस्वरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दीभवती'ति श्रुत्या रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिस्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्नुते' इति नादविन्दूपनिषच्छ्रुत्या 'सोक्षुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेश्च सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामभोग-
 रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसजा-
 तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले प्रभुरंगेनैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्कामनया
 भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदासकरणेपि भजति तत्समताभावनासत्त्वात् कापद्य-
 सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सक्रपटभजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता च स्यादिति चेत्,
 अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिलीलं यत् प्रकटित-
 चान् तदिकमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
 कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माधुरे मम मण्डले ।
 वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले । जारपर्येण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकम् । मयि
 सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्भामनपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
 अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकेपि कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
 सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
 मापन्ना समुद्भूताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुत्रा
 महात्मानस्तपसां स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विशुम् । कृष्णस्य
 रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चकुश तत्राक्रीडन्त केशव'मित्यादि
 पद्मपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मादियाराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवासात्प्यमहर्षीणामनु-
 ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यस्यमहर्षीणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्पाद्य रामरूपेणैव
 न रमणं कृतम्, किन्तु तद्देहपातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्पाद्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिवृन्दावन एव
 श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एवं च तद्देहपातानन्तरमौक्तिकदेहं सम्पाद्य श्रुतिप्रदर्शित-
 वृन्दावन एव कुतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तयोत्तराभावात्, न च स्वतन्त्रेच्छो भगवा-
 निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय भक्तानां मातुपं देहमाश्रितः । भजते तादृशीः क्रीडायाः श्रुत्या
 तत्परो भवेदि'ति फलप्रकरणीयवाक्याद्भक्तानुग्रहार्थमैतदाद्यस्त्रीलाविशिष्टप्रभुप्राकट्यात् ।
 प्रश्ने निःप्रयोजनकप्राकट्यसाश्रुतत्वाच्च । न चानुग्रहं विना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेण
 प्रापथिकजीवानामप्येतद्देहपातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव स्थित्वा कुतो न करोतीति
 वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूपं प्रापथिकजीवानामपि केपाशिरातुं विचारितगान्
 स्वमुत्पमक्तेच्छामूर्वकस्तेच्छया । तत्र रसरूपभगवत्प्राप्तिस्तु रसरूपभावेनैव योग्या,
 नान्यादृशभावेन, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यात् । तत्र रसरूपभावस्वरूपं साधनं
 वेदादिपु कुवापि नोक्तमतः प्रपद्ये वृन्दावनं रसरूपस्वरूपं रसरूपं परिकरं च तद्व्याप्त्यनु-
 शुषं रसरूपं साधनं च प्रकटं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृत-
 वान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्याविर्भावोदतिमागव्यतां जीवानां तदनुष्ठाने तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःश्रत्यूहत्वमिति तथाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमवाद्त्वानुग्रहेणैव कुतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहाभावात् तादृशफलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यामिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायनात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति गुण्डकोपनिषदाख्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपरोक्तं 'नायमूर्त्ता बलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्तपसो वाप्यर्तिगात्, एतैरुपावैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्यं 'एतैरुपावैर्यतत' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमात्रनिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपावैर्व्रजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दर्शकारकसर्वात्मभावरूपबललाभादेव आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थान्न मर्यादातीतसाधननिषेध इति व्युत्पत्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहृतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिभागवत्तराणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवेतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च ब्रजभक्तसमानभावेनाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'स्त्रियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । इदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति बृहद्रामनपुराणे । 'चेपागहं प्रिय आत्मा मुतश्च सखा सुहृदो द्वैषमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृगवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु ब्रजभक्तदास्यपूर्वकमेव, न तु स्वातन्त्र्येण, ब्रजभक्तानामेतन्मार्गगुरुत्वात्प्रभोक्तादधीनत्वाच्चेति निष्कर्ष इति सर्वं समञ्जसम् । न च प्रभोर्व्रजभक्ताधीनत्वेन तदात्मकरूपेण यदि ताः प्रतिबन्धं कर्तुः प्रभोः स्वस्वरूपदाने शील्यभावसिद्धप्रचुरेर्ष्या तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रभोरेव फलत्वात् रसस्य च विभाषानुभावव्यभिचारिसमूहस्वात्वात् तत्र विभावत्वेन ब्रजभक्तानां रसरूपप्रमुत्वात् तेषामप्यनुगम्यैवेतादृगमार्गप्राकट्यस्य जातत्वेन तत्कृतेर्ष्या प्रतिबन्धामावात् । किञ्च, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालावच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवैर्ष्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रभोरलौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्णोपयोमितः । रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लील्ये'त्यत्रेवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वात् क्रेष्याविकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेद्य एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रभू रसरूपस्त्वन्तर्गताश्च ब्रजभक्ता विभावत्वेनास्मदादिप्रपत्तिश्च ब्रजभक्तदास्यविशिष्टमगवद्विषयकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवद्रूपसानुभवे सिद्धे तत्समये कैतासां दास्यं स्यासति । न च तदुत्तरेमेतासां दास्यं मास्त्विति शंकनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादाभंगपत्तेरिति चेन्न, अलौकिकसमोगानुकूलतामर्थ्यस्य प्राप्या रसरूपभगवद्भोगस्य ब्रजभक्तदास्य-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अमंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'त्यनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवद्दास्यं क्रियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवद्दास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-लीलास्वप्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं बहुनांशावतारादिलीलायामप्यशेनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेतादृशभक्तासहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मा'मित्यप्येवामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-मात्रसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्वर्षाणामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किञ्चैतस्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे पूर्णत्वांशत्वादिभिर्भागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवधम् । एवञ्चैक-भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलायां न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः केन कर्तुं शक्येतेति किं वाच्यन्तसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायत्तः केषु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदर्जुनेन शृष्टे भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो ब्रह्मा रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्न चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्ताश्च कति सन्ति न भूतले । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च नाचारैर्न च विषया । वशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाथं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मद्यया मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाङ्गमपि या गोप्यो ममेति समुपासते । तान्म्यः परं न मे पार्थ निगूढप्रेमभाजनम् । मम भक्तास्तु ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-पुराणप्रपञ्चकान्मद्भक्तपूजाम्बधिकेति श्रीभागवताद्भजभक्तानां भक्तशिरोभूषणत्वात् प्रमोदतिप्रियत्वाच्चापि एतासां दास्यं कर्तव्यम् । एवञ्च सति एतदास्यकरणे प्रमोदत्या-नन्दाविर्भावेन तासामत्यानन्दाविर्भावान्मनसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्परोक्तं फलं भगवान् ददातीत्यपि तदास्यकरणम् । तथा चैतासां शुरुत्वात् प्रमोदेतदधीनत्वाद्भक्त-शिरोभूषणत्वादतिप्रियत्वाच्च सर्वथैतदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकभावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः क्लृप्तं प्रियं तथा । सर्व-
गोपीषु सर्वैका विष्णोरत्यन्तवद्भवे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या
तत्र वृन्दावतं पुनः । तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र राधाभिधा ममे'त्यादिपुराणवचनात् ।
'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषद्भूतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि-
न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो भगतातिशयात् तत्रैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ-
न्यासु ब्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीत्वोक्तेः सख्याश्च
समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या
अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकांक्षया स्वामिनीदासांगत्वेन स्वामिनीवदेव
कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्तदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुग्रह्यति । स्वामि-
न्यनुग्रहे च ता अनुग्रह्यन्ति । तदनुग्रहे च ब्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि
केनाप्यशेन फलविच्छेदः । अत एव कैथिक्रमवदीपैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु
स्वामिनीप्रतिपक्षात्वमपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव श्रीराधे
मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्तदैवाकार्याहं निजचरणदासेतिगदिता । मुदा चन्द्रावल्ये'ति
पद्ये अस्मद्व्यशुभिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षात्वम् । अत एवास्मत्सर्व-
स्वायिताः प्रभुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्यष्टकतद्वादशकपदपद्यादौ तदास्यमेव सखिस्तरं प्रार्थयन्तो
'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासामपि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या
इवान्यासामपि दृश्यकृतया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तदास्यप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सम-
प्राप्त्यानात् । तस्मादन्यासां दास्यसंगत्वेनैवेत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु एवं चेत् सर्वा-
स्वपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतमानस्वण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपद्येतेति चेत्,
अत्र वदामः । हृदयादिस्विताभरणमणिगणप्रतिविम्बितघटनिरूपे प्रतिनाविकाग्रमात्
संकेतसलानागमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव चन्द्रविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल-
लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भूतनिजदन्तनखक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासस्वनिखिल-
ब्रजभक्तातिरिक्तपरकीयाकृतत्वभ्रान्त्या मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न
च लाक्षारसदन्तनखक्षतादिषु स्वयूचकृतत्वभ्रान्तिरेव कुतो न जायत इति वाच्यम् । तथा
भ्रान्ततावामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनितप्रतिश्रेण्या ईर्ष्यानुदयेन तयालीलासम्भवात् ।
किञ्च 'योगमायासुषाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायासाश्रितो भगवान् । एवञ्च
योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थान्मुपवोगो रसलीलायात्, तथा तथा करोतीति
परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसातुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसातु-
सर्वं कारयतीत्यनेनापि प्रकृतरेण मानादिलीलानां सम्भवाच्च । यदि चालन्तमाग्रहो भवतां
यच्चन्द्रावल्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरेतास्त्रेव च प्रतिपक्षात्वं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरीयांश-

रूपकृष्णावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलयामिति बुद्धताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेपि भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवौपयिकदेहरूपतृतीयं फलं त्वेतद्देहपातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहपातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिक् ॥ १ ॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः । ननु वाधके सति कार्यानुदयाद्वाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेत्यत्र यद्वाधकं तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यदभावं सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्याकांक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवावाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिबन्धो वेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तुवाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । अत्राणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिबन्धभोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्रपरित्यागे तत्साध्योद्वेगाद्यनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजे'दिति नवरत्नोक्तैर्भगवल्लीला यथा सर्वा तथेयमप्येका भगवल्लीला भगवतः सुसा-धायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रमुणा विचारितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विघटनं तु न कर्तुं शक्यम्, तथापि अनुसुखाधापफलज्ञापदार्थाविषयत्वेच्छायापि स्वाप्तिद्रोहो भवेदत्त-प्रतिबन्धं ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु त्यक्तेषु सत्सद्देगकारणाभावाद्देगाभावस्य जाय-मानत्वाद्देगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, बलिष्ठत्वेच्छबलिष्ठवेदबाह्यजनितोपद्रवेण साधनरूपसेवायामुद्वेगो भवति तदभावाय तत्सान्निध्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तन्न्योद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वविधमप्युद्वेगमुद्वेगत्वेनैकविधमेव निरूप्य द्वितीयं प्रतिबन्धरूपं तनुजवित्तजरूपसेवायां वाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत् सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तन्न्यनिर्घारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति विवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तच्च तत्रया-भावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने लक्षे तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च बाधकत्रयत्याग एव कुतो गीतः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । ज्ञाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवामावस्तसमयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्त्यागः कर्तुमशक्योऽप्युत्तरसमये तत्राज्ञोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्वत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रयत्नोपदेश इति मनसिद्धस्य सेवाविषये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभासम्पादनार्थं गतिर्नास्तीत्युक्तत्वादन्यकृतप्रति-बन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्द्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठरवेण मूलेनुक्त्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकद्वैविध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रति-बन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आद्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विमुखनार्यादिकृत-प्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागसोक्तत्वात् तत्साधनरूपे यो नार्यादिः स त्याज्यस्त्वक्तुं शक्यः । तत्त्यागेन प्रतिबन्धाभावरूपबाधकत्वात् सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'नार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रति-कूले गृहं सजेदिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि त्यक्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलभावसम्पादकः ? किं कायवाचनानोभिर्गर्जनं कुर्वतः पुरुषस्याहोसिद्धचनेच्छावतो वा ? तत्र नाद्यः । 'इति निश्चिन्त मत्सा कृष्णं परिचरेत्तदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिकान्याख्याने 'एकापि सकृत्कृता परिचर्या परम-पुरुषार्थेदेति । परं विद्यमानदेदस्य निःकृत्यर्थं सदा परिचरे'दित्याचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकमजनोत्तरं यावद्दीवं कृपाचिद्भगवदिच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलाभस्य सिद्धत्वात् भगवान् फलं न दास्यतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव
 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मसोद्धवाण्वपी'ति एकादशस्कन्धीयप्रभुवचनं 'यानांसाये'ति
 वचनं 'सकृदिद्विदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिद्दत्तं दित्वा यद्भरिर्चित'
 इति पद्यस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुक्वचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचार्यं
 निषेधो. भगवत्कृतप्रतिबन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं
 भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्भवेऽप्यनवतार-
 दशायां सत्संगश्रीभागवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयस्यादृष्टत्वात् श्रुतत्वाच्च । यदि
 पुनर्विनादर्शनश्रवणादिकमपि शुद्धपुष्टिमार्गीयभजनेच्छोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावता-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितं द्रव्यपुत्रकम्प्यं 'विक्रीडितं
 प्रजवधूमिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितो नृशृणुयादथ वर्णयेत्' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनाभ्यां भक्तिं परामित्यनेन भक्तिलाभ उक्तः, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव ।
 तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्रेत् प्रतिबन्ध इत्यादिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिबन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तर-
 मतिक्रम्य पुत्रादिस्नेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्मरणे मनसि स्यान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं प्राप्नोत्विति मयास्मै नामनिवेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं
 सेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वेति कथने यदि तस्य ह्यल्पोऽप्युत्साहो न दृश्यते कदापि
 प्रत्युत द्वेषः तदोन्नेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धोक्ति भगवान् फलं न दास्यती-
 त्यस्मै नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्रेत् प्रतिबन्ध इत्यादिरूपणस्य
 सार्थकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिमार्गीयपूर्णस्वरूपसेवाफलं मा भवत्स्वांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यस्तेनेति चेदित्याशङ्क्याहुः तदान्यसेवापि
 व्यर्थंति । अंशांशिनोर्मेदादंशस्वांशयथीनत्वाच्चांशिकृतप्रतिबन्धंशस्य फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराजकृते प्रतिबन्धे सचिवादेरिवेत्यर्थः । नन्वंशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वल्पफलदानेच्छांशद्वारा तदांशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 मावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश-
 विरोधेनांशभजनं तत्रैवांशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहाभावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्भवांशंशेनापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुप्रकृतं
 तदान्यसेवापि व्यर्थंति । किञ्च, तदैतादृशस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आसुरोयं जीव इति निर्धार इति । आसुर आसुरावेशी आसुरभाववान्

या सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्वक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भाव उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तदसन्निधौ तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेऽपि भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्क्याहुः यथा चा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । चा अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'माषेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां माया सेव्या, सैवेश्वरः, तत्कृतत्वाजगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चान्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति श्रुतेर्देवैष्वनाविद्यानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां तदुपासनारूपसाधनयत्नेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपवान्तरफले जाते सुखदुःखाखन्ताभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलयरूपान्वन्तमःप्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविद्यानां दैवजीवानां तु निरुपधिक्मया भगवता हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपयत्नेनाक्षरप्रज्ञेयि लयरूपा मुक्तिः, तदाविद्यासुरस्य त्यासुरज्ञानाभावात् स्वरूपयत्नेनैवापुनरावृत्तिरहितान्वन्तमःप्रवेशापरपर्यायप्रकृतिलयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सक्रमानां सहजासुराणामासुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्या नाम ते लोका अन्वेषेन तमसा घृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्रासोऽपुषा जनाः', 'तानहं द्विषतः शूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजतनसुरानासुरीष्वेव योनिष्विति श्रुतिभगवद्वाक्याभ्यामन्वन्तमोऽष्टकेयलदुःखानकलोकरूपनरकप्राप्तिस्त्रयोमानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरेवेति कृतं पक्षवितेन ।

एवं च सर्वं मायिकमेकोऽस्मदाद्यात्मा स एव परमार्थो मायैवेश्वरो नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽस्य साधनं मतं सम्मतं पाषण्डीयं शोकाधभावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेत्तिज्ञेयः । तथा च तादृशपुत्रमायैः संसाराविष्टत्वान्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाधभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्गमुपदिशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्भुदेवैरासुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमदेवकीयधोऽथतस्योपदिष्टे न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विष्णवे तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्वयं शोकाभावाद्येति विवेक इति । तदा तेष्यासुरावेश्यासुरभावत्सहजासुरजीवत्वनिर्धारो सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्यात्तद्वयमित्येवं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्गं उपदेष्टव्यं इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्वयमि-

१ आनेश्वरीनास्ते सर्वे देवताया वपुषि चिदात्म, भावैश्वर्येण विना ये च मुख्यदेवा इति स्थला, तेषां तदन्य धर्मज्ञेयं चान्ये देवाशिवस्तथा, तेषां स्वार्थं च स्वार्थेऽपि एतत्प्रदत्तमासुरपुमितीचमपुराणोत्तररज्ज्वीयवाक्येभ्य आसुरावेशिनां मुक्तेरासुराणामन्वन्तमोऽननरकप्राप्तिश्चकत्वत्त्वं ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा ज्ञानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्गं
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गं पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गं वाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनाभिमतामसमायाशक्त्युपास-
 कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसशक्त्युपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वाद्दंघो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयाणां
 नीचस्थानत्वेपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरमुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरब्रह्मज्ञानमार्गं तु 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाये'ति वाक्याद्देवसम्पद्युक्तजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्मोक्षयाधिष्ठित' इतिमोक्षधर्मायनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्विक-
 त्वेन 'सत्त्वात्सद्वायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वाक्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुक्त्यन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तूच्च-
 स्थानम्, स्वर्गलोकस्योर्ध्वलोकत्वेपि 'यन्न दुःखेन सम्मिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स्य मुक्तेश्वोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्वाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतस्तत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्यं
 इत्याहुः बाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवाबाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूपं सेवाबाधकं वदन्तो द्विविधं भोगमाहुः भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमं
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलविघ्न-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेषु सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारणं
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं द्वितीयं साधारणाद्भिन्नमलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्प्रत्यूहं
 निर्गतः फलप्राप्तौ विघ्नो यस्मात्तत्फलप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुकूलमेवेत्यर्थ इति भावः । एवं द्विविधोपि भोगो मूले कण्ठरवेणोक्तो यस्तमेव
 भोगं विवरणे भोगोपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलाप्रतिबन्धकत्वमित्याशंकायामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विशते सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्त्वेतदेहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
 रेषाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशंकायां प्राप्तायमेतस्य
 प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्तस्मान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति
 चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोभावस्य स्थायिभावात्भगवत्सम्बन्धे-
 नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सद्भार्यमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता
 दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
 फलान्तरभावोक्तिरसंगता स्यात् । तस्मात्तदा तनुजवित्तजसेवया प्रेमोत्पत्तिसदन्तर-
 मलौकिकभोगरूपे अपूर्वातुरारूपविरहजट्टुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य
 तापविविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्ते स्वसेव्यश्रीविग्रहे स्त्रादिपुत्रा स्पर्शादि-
 जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्यभोगः प्रतिबन्धकत्वेनोक्तो तोयं भोगो-
 पि मम प्रतिबन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभरणे च स भोग-
 स्वक्तुमशक्यसादा व्याकुलतया महन्स्वेद उत्पद्येत, तेन च विरहानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति
 तत्सेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु
 फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विरुधे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश
 उक्त इति तयोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वात् तदुक्त्यवकाशः कथमपीति पुष्यस्य । ननु
 लौकिको भोगो न तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धकः किन्तु 'ता नापिद'न्नित्याद्युक्तप्रकारक-
 र्थे तत्सत्त्ववणत्वतद्रूपायां मानसज्ञेयायां प्रतिबन्धकः । यदि तनुजवित्तजसेवाप्रतिबन्धकः
 स्यात्तदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपभोगाभावे देहखितेरभावात् तनुजवित्तजसेवाश्रवण-
 कीर्तनादीनां चामाये सिद्धे कारणाभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेधामाभावात् परम-
 फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोऽप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मात्
 तत्प्रतिबन्धको लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयविष्टचित्ताना नावेशः
 सर्वदा हरे'रिति वचनात्कारणविषयान्नेयेन भगवद्विषयकतनुजवित्तजसेवाभावे कथं
 पूर्वोक्तं फलं स्यादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवल-
 इन्द्रियभोगो, द्वितीयो भगवत्तनुजवित्तजसेवोपयोगी । तत्र केवलेन्द्रियमात्रभोगविषय-
 भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रयुक्तेष्वप्योगित्वपुञ्जा अथ च स्वस्य दासत्वेन दासपर्यन्त-
 पुञ्जा च लौकिकभगवत्प्रियेदितिविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तावद्रागादयः सोनास्ताव-
 त्कारागृहं गृहम् । तावन्भोहो द्विनिगदो यावत्कृष्णं च ते जनाः । त्वयोपशुक्तस्रग्मन्-
 वासोलंकारचर्चिताः । उच्छिष्टगोविन्दो दासास्त्वव मायां जयेमही'त्यादिवचनानि च
 वैभगवत्सेवोपयोगित्वेन दासपर्यन्तं बन्धकमायाजवसाधकत्वेनावर्धनविचारकत्वेन च भगव-
 त्प्रियेदितिलौकिकविषयभोगस्य सिद्धित्वात् । तस्मात्केवलेन्द्रियमात्रभोगलौकिकभगवद्-

निवेदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोत्र, स तु तनुजवित्तजसेवावाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौपयिकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्नो विषयजभोग इति वाधकत्वामावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्य्यूहत्वात् । अत एव 'वीजदारब्धप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । प्रेमासक्त्यनन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं मेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थाधिकमानसः । उभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां परा'मित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविधस्यापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविध-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेपि यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वाद्ल्पत्वाच्च भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशात्स-विघ्नो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिछिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-वाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्पद्यते तद्विषयस्य कसाचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्येति सविघ्नो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिबन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविघ्नत्वादल्पत्वाद्घातकत्वाच्चेति हेतुत्वेनैव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिबन्धसाधारणभोगौ बलाद्देतोः सदा बाधकाविति भावः । नन्वत्रैको भोगः एवोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिबन्धक इत्येकवचनमेव वक्तव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनाक्रान्तैत्च्छन्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूर्वको भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्थक्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिबन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिक्रमया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावाथंमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिक्रमया ।

यदासुरज्ञानेपि भार्यादेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपभोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
भोगमात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुरसुक्तिरपि न देया भगवता किन्तु मरणानन्तर'मसुर्या
नाम ते लोका अन्धेन तमसा धृताः । तांस्ते प्रेयापि गच्छन्त्यविद्वांसोवुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोपृतकेवलदुःखात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विपतः क्रूरानि'त्यादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोऽस्येति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरुपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरसुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपभोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गेऽक्षया
शुद्धपुष्टिमार्गावेष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्वाकांक्षावामाहुः ।

न त्वाये दातृता नास्ति ।

तुमश्च आसुरप्रसङ्गविवारणार्थः । आये अलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाय इति पाठे नु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तत एवेत्यर्थो ज्ञेयः । एतदेहे मनसि एतदेह-
पातोत्तरं चालौकिकसंपात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं मूलार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाये दातृता नास्तीत्येतस्वार्थमनुक्त्वा आयफलाभावे एतदेहे मनसि एतदेहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चायमार्थिकोपे उक्तो एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आयफलाभावे तनुवन्नित्तज्जसेवाजनितप्रेनासत्तयनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
प्रक्षेपेण व्याख्येयम् । नन्वायफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीत्याकाङ्क्षावामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । व्यसनपर्यन्तं स्वतन्त्रेच्छनेन प्रेमावस्थानामा-
विर्भाव्यत्वाभावात् पूर्णप्रेमाविर्भावभावद्रसरूपतापत्वात्सेवाया आधिदैविकत्वाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्न यथा मां प्रयच्छन्ते तांस्त-
थैव भजाम्यहं'मिति वाक्यादित्वेवेहि । रसरूपसैवाधिदैविकले 'रसो वै स' इतिश्रुतिस-
परमकाष्ठापवमस्वरूपनिश्चयवाचकवैदित्यव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापन्नस्यैव पर्यन्ततः
सर्वोधिदैविकत्वात् । एवं चायफले जाते फल शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छाभावेन
कस्यचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्यायफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गावेष्यापि भक्तस्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्देश्याभावप्रतिबन्धाभावभोगाभावानां वाचकाभावत्वेन पूर्व कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवद्गीलात्वेन ज्ञानाद्बुद्देश्याभावः सिद्धस्वत्र न गृह्यमाणः । सेवाप्रतिबन्धका-

सुरपुत्रादेस्त्यागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्यु गृहत्यागाभावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-
गृहत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये वाधकं गृहम् ।

तृतीये वाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं वाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो वेदमसीतत्रस्यपुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवश्येयं सदा भाव्येति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणाभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षण एवोक्ता बुद्धिस्था मानसी सेवना 'न रोधयती'त्यादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवश्याधीना यद्यपि न भवति, ब्रजभक्तरूपसाधुकृपाभावाधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुब्रजभक्तास्यपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशीं सेवनां कदास्मत्प्रभुरस्मत्स्वामिन्योस्मभ्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरासृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्य'मित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राछेदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा व्रपानाशः, कदोन्मादमूर्च्छासृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि स्थापनीया । अतिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीयेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेपि प्रेमाद्यवसाद्यनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनसे-
तादृशभावनापूर्वकं तनुजवित्तजसेवाकरणे 'तं यथा ययोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति गीतास्थभगवद्वाक्यादय च 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'त्यादिवचनाच्चैतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्तौ वा कस्यचित्कस्य-
चित्तु जन्मांतरे वा बहुतरभगवत्कृपायामस्मिन् जन्मन्यपि वा 'ता नाविद'न्नित्या-
द्युक्तप्रकारा फलरूपा सेवना सिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका सेवा सदा सर्वदा अः भगवान् चश्यो यसां सा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलसिद्धिरित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा भगवान् वश्यो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलसिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानादि-
मार्गप्रकारेणापि सेवा प्रभुं स्ववशे करिष्यति प्रभुसेवात्वाविशेषादित्याशंक्याहुः सर्वमन्य-
न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्वं मनोभ्रमरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गं प्रसुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रेष्ठम् । अत एव च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवावाधकस्यागत्यावश्यकतामाहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

बालघोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्दुःख'मित्युक्तत्वादेवं धर्म-
र्गनुध्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवन्निरपि
तत् पूर्वोक्तं बाधकवितयत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रसुर्यथा ज्ञासति तथा करिष्यति मम का चिन्तेति
निश्चिन्ततया श्येयम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपयेत् । सर्वथा स्वाशङ्क्येषु हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशङ्क्येषु,
स्वशङ्क्येषुपि तत्र भरदाने स्वाभिन्त्यादीनां स्वप्राणप्रियस्यावासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनस्वारफलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीष्वापद्येतेति ।
अत एवाग्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्यस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपश्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्यो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्वाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । वद्वा स्वयमेवात्मसमर्पणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियस्यावासदर्शनात् स्वामिन्त्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रसुर्न विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थेषुपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च'लेकादश-
स्कन्धीयं प्रभुवचननात्मसमर्पणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावस्थानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजचित्तजसेवायाः प्रतिबन्धे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याशा दूरापास्ता । तथा च यत्र तनुजचित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्त्वं प्रभाषासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादेवेत्यर्थः ।
अत्रैतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले एहं त्यजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिबन्धक-
गृहसैव त्यागो, न भजनातुकूलगृहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनातुकूलस्यापि गृहस्य
त्याग इति । एतद्यथा तथा मत्कृतभक्तिवर्धिनीटीकायां 'तादृशसापि सततं गेहस्थानं
विनाशक'मितिश्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजचित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थासु महादुःखादु-
भवादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्यन्तमपि न मिलति, मया त्वेतावद्दुःख-
मनुभूयते तदर्थमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस्य स्यात् सोपि बाधक
एवेत्याहुः गुणाक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेपि प्रियदोषारोपेपि एतदेव भगवदप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्तिविलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योहं यत्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवामीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं त्रपानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्थाप्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावात् तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवद्वारा ब्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावार्थमेव कृतः प्रभुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थाप्राप्त्याप्युत्कर्षं इत्याशंक्याहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्र वा काचित् कुसृष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्रूपा एव, रसस्य विभावा-
नुभावव्यभिचारिभावसमूहात्म्यनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गसास्य फलस्य चेति सर्वं चतुरंक्षम् ॥ ७ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदभिन्नमार्गसम्बन्धिप्रिविध-
सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । एवं सति मूले यादृशी सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्येण दत्तं स्यात् । मूले कदाचिच्छन्दोनुरोधेनैकवचनदानेपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्, विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदानान्यथानुपपत्त्या तत्रलैकवचनान्यां शुद्धपुष्टिमार्गसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-
चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वन्तमार्गीया भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-
भिप्रेतमधिकारभेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वभेदभिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-
सामर्थ्यम्, तच्च सेवायां क्रियमाणायामेव प्रभुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-
सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु सायुज्यम् । तच्च सह बुनक्तीति सहयुक्, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-
स्थितिः सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत पर 'इति श्रीवृद्धतरतुजवरविहङ्गनाद्याह्निरुत्पन्नवलयतः । जयगोपालः कृतवान्' इति प्रथमं लिखितं, हरितालेन पञ्चालोपितम् । अत पर विद्यमानश्रीनाथान् पाश्चात्, प्रथमकृता स्वयमेव निर्मितं, सहस्राक्षरलिखितधेति प्रतिभाति । एतत्प्रयोजनं तु परमतदुपपन्नैव स्वमतदोषवर्णनम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पात्रभौतिकं देहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य प्रभुकारितसलीलातुभवरूपं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या अन्तर्दृष्टगतगोपिकानां वा । अत्र मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसानुभवभावावाञ्छेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु । तत्र सेवायां क्रियमाणायामेवातुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुभवयोग्येनैस्साध्यसाक्षात्सानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिसाद्रूपम्, यथा वृन्दावनस्यपक्ष्यादीनाम् । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात्फलत्वम्, यद्भिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्दृष्टगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्तपिरुद्धम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवामिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दशमस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्णुण्यां च तत्तनुजयैः स्फुटीकृतः स्यात् । न चान्तर्दृष्टगताः काश्चिदित्यस्याभासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तिशुक्तास्ता भजनानन्दमनुभूयैव प्रतिपन्ना एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवन्त इत्याहे'त्यत्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारतुञ्जामि सद्गता' इति पदव्याख्यानान्तप्रयुक्तैर्मुक्तापदैश्च मुख्यफलापेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-कथनेनायमेवामिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरणैरिति वाच्यम् । अत्रत्यसायुज्यपद-मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहभाषपरत्वेन मुक्तापदानां 'जहुर्युणमयं देह'मित्यशोकगुणमपदेहत्वामोत्तरप्राप्तगुणातीतसद्वातनिष्ठभगवत्प्रदानान्दानानुभव-विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः । 'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्वयपूरणम् । आधिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादत्' इति प्रथमस्कन्धीयसुबोधिनीप्रारंभप्रपञ्चकथस्य 'परोक्षकथनादत्' इति श्रीमदाचार्यप्रति-ज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । अस्त्यर्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि, न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवापे भवति, तत्राप्य प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्व-ज्ञात्मत्वेन सर्वभवनसमर्थत्वेन मुख्यार्थवापामावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साहो वेद-थिकित्स्त्रितम् । जाज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभि'रिति गौतमस्मृतिवचनेन पुराणेषु 'लक्षणापृथ्याश्रयणस्य निषिद्धत्वाच्च । अयं च न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूतत्वं प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, व्यञ्जोपे पश्यती । यद्वा, न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूताद्युक्तं प्रमेयं प्राप्यान्वयपूरणमन्वेन पुराणान्तरेण पुराणान्तरकथयेति यावत्तेन पूरणं श्रीभागवतस्य भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथैतत्कल्पीया स्यात् तदा ध्यासचरणैरेव निपन्ना स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छब्दादर्था-धान्यस्य तस्य पूरणं नैत्यर्थः, अव्याहारं शब्दस्य वार्थस्य वा न करिष्यामीत्याहुः । तत्र 'जन्माद्यस्ये'ति प्रथमस्कन्धीयाद्यश्लोक एव 'धीमहि' इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनो-

सञ्छन्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्वार्थिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृतत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनादते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-
 कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च
 परोक्षकथनेनानधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं
 प्राप्यान्वेन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तत्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु
 तदसिद्धमपीत्येतावदधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिन्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः
 कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ।
 न्यस्तात्मन्यथ बालस्य वीजन्यासमकुर्वत' 'इति मंत्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका'
 इत्यादिमन्त्रद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामग्रिकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं
 जारबुद्ध्यापि सङ्गता' इत्यत्रत्यजारबुद्धिरूपं लिङ्गमन्तर्ग्रहगतानां 'जारधर्मेण सुखेहं
 सुदृढं सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्ब्रह्मनोक्तभगवद्ब्र-
 दानविशिष्टश्रुतित्वे च यथोक्तं तथोक्तमेव सादतो ज्ञायते तत्रैतत्कल्पीयमिति तादृश-
 पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं
 न प्रकृतत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तत्पर्यवृत्त्या सिद्ध-
 मप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वाद्गुणक्रमे
 फलप्रकरणीयसुबोधिनीस्यसायुज्यमुक्तापदान्युक्तं पुरस्तादित्यारभ्य 'यत एतद्विमुच्यत'
 इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'ब्रह्मरात्र
 उपावृत्त' इतिपद्यव्याख्याने 'यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्चेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करि-
 प्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता' इत्यत्रत्यमोक्षपदं च न
 लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च
 न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तलौकिक-
 देहनिष्ठभगवद्ब्रसानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवद्दर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-
 नीति ज्ञेयम् । पञ्चाध्यायीव्याख्यानस्यसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति
 ज्ञापयितुमेव पञ्चाध्यायीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरत्नकृतफलप्रकरणीयसु-
 बोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगजातौ सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न
 स सर्वदा दर्शन इति सोत्र मोक्षपदेनोच्यत' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवञ्च
 सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चैवं विस्मय' इति
 पद्यव्याख्याने 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले
 स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वेत्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणै-
 र्मोक्षपदस्य चोक्तत्वात्प्रसमण्डलमण्डनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिविंशाध्याये यज्ञप-
 त्नीप्रसङ्गीये 'तत्रैका विधृता भवे'तिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीया 'मतस्तस्या मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपान्येवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धगोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्दृश्यमानानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्रपरोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
बीजमिति पृष्टाण । तथाहि । 'न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्सर्व' इतिपद्येने 'यत्
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यतेइतिपदं
परोक्षवादरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैत्र प्रकरणे मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुष्ठु श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवंरूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तच्च भक्तिमार्गविषय प्रकारेण युगपदखिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाश-
भौतिकं देहं निवर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपभगवत् एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवामापात् । मुख्यानां तु
दलद्वयात्तुभवसापि जायमानत्वानुसृत्य फलमिति चेत्, अत्र पृच्छामः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिस्तासां केन रूपेण, सार्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तितमेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलग्नेन वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्सन्' इत्यनोक्तानां स्वाङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीवदक्षःखलस्थितिरूपेण वा, शिवोमा-
वदर्धनारीश्वररूपेण वा, पूतनासुपानसमानीतभगवद्दुरसितपूतनाभक्षिताशिकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधर्मरूपपालकवदा । तत्र नाथः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनामेव, सा लेतासभसम्भावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुत्रापि वेदादौ श्रुतोऽस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादामक्तिफलत्वाच्च । भवद्विल्लेतासां शुद्धपुष्टिमार्गविषयमफलविशिष्टत्वं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एताच्छलयस्तास्माभिरप्यत्राद्गीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एताच्छलयस्य रासमण्डलमण्डनायमानास्वप्नसावहृमित्वादी दृष्टत्वेन
तत्समकक्षत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलग्नेन स्थिते रसायासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयात्सम्भवात् । न षष्ठसप्तमौ । तत्र प्रमाणाभावात् । शिवोमयोरर्ध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निखिलपुराणैतिहायादीनां प्रमाणत्वान्न तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'त्वर्धं शोणमयार्धमम्बुदनिर्गं पदं ललाटे स्रजा वर्धा-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंनयं वाञ्छयम् । हस्तैर्वैशुवराभयानि दधतं लावण्यवारा-
निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितास्यकमलं गोपालचूडामणि'मिति सुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
ध्यानप्रतिपादकागम एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति
श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्धत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धनारीत्वेन
स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वविवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वानावादिदस्य अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणामेव स्वोदरे पतनया समान-
यनम्, न तु बालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानामेव
स्वोदरे समानयनम्, पश्चाद्द्वयस्यैरागतस्त्रेत्स्वत्र व्रतचर्याप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहं दत्त्वा तद्गीला-
प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानामेव
तेषां स्वोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रत्युत पृष्ठदशनस्कन्धीयाध्यायसुषो-
धिण्यां 'तया स्वस्मिन्नानीता ये बालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति
तान् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्त्रिणिपीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थे' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनसृग्क्षणलीलाप्रदर्शितस्वगुणस्वसर्वत्रजे
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वत्रजे रासमण्डलमण्डनायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तेर्वक्तुं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अयं यद्यपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
यद्येतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावनां समञ्जसा स्यात्, तदेव
तु खण्डायमाणम्, यत् एतासां समुण्णदेहत्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्त्यनन्तरे तु सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मिति पञ्चश्लोकीसुषोधिण्यां प्रथमव्याख्याना-
भिप्रायविशदीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्ता'दिति पञ्चव्याख्यायां 'यथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठबुद्धित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वभावप्रपत्तिलभ्यः । नहि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूर-
कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैवादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्त्वदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तथात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपतिभजनमिति सर्वमव-
दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादा भज्येते'त्युक्त्या,
अथ च ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्या-
भासं दत्त्वा 'द्विपत्तपी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुखानभीप्सुस्तद्विरुद्धपकर्ता च चैद्य-
स्तस्यै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां शुक्तिं दत्त्वानेवं तादृक्प्रपत्तिमूलनामप्येतासां तादृशं

फलं दत्तवानित्युक्त्या, तदनु किञ्चाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दिस्सितं भगवत्-
स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
यत्सां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पाद्यैतन्नित्येवैकोपि स्वयमेव नान्य
इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायाग्रे भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि
ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्साम्येच सर्वं कृत्वा'नित्युक्त्या च सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति दृढीकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
रिति तद्विरुद्धा भवद्वास्त्यान्पदनिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्ग्रहगतानां सर्वदा
संयोगसत्त्वानुभवमात्ररूपं मध्यमं फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकसुखमफलमेव ।
उचितं चैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वत्रैव प्रपत्तिः, तसां सत्सां सर्वशिनैव प्रभुणा
फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यत्रेण न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांसायैव भजाम्यह'मितिमर्त्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरश्च । 'या मया प्रीडिता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः । जलच्छरासाः
कल्याण्यो मागुर्मद्वीर्यचिन्तये'तिप्रनरगीतस्यपद्यव्याख्याने 'भगवतः समागता अन्तर्ग्रह-
गतास्तु गृह एव शिताश्रदेय सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवन्तो न तु भवत्योनेनैव विदर्शनेन
भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्ग्रह-
गतानां न तु केनाप्यत्रेण न्यूनप्रकारेण्युक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वात्प्रसस्य द्विदश्याद्भवन्मते
विप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यभावादिति कृतं पल्लवितेव । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य
इत्यत्रापि सम्बध्यते । तथा च तदैव तरङ्गण एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
भवतीनां तु तरङ्गण एव न जाता क्रमेणैव मद्भिषयकदोषारोपरूपरूपदोषनिवृत्तौ सत्सां
भविष्यति, तासां तु मयि दोषारोपो नास्तीदिति निर्दोषत्वात्तदैव जाता । अन्यथा तदैवेति
पदस्यात्रानुपह्नाभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्भवतीनां सर्वप्रकारेण न जातेत्येवमर्थे
सम्पन्नेन्तर्ग्रहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानान्योपिकत्वमापद्येत् । तदैवेतिपदस्य
त्वत्रानुपपन्ने तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोषनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
फले प्राप्नोतीति ज्ञेयम् । ननु साधारणानामपि मत्तानां दोषान् भगवान्न गणयति, रास-
मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वैताः परं तदुभूतो ननु गोपवच्चः', 'आसामहो चरणेषुगुह्यपामहं
स्याम्,' 'वन्दे नन्दव्रजश्रीणां पादरेणुममीक्षणम्' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
प्रणतपादरेणुतामथ च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्वारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
दोषत्वेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपाश्रितिकृपाविषयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्व-
 भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
 हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
 तु ब्रजभक्तसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावात्सारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेपि
 तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
 फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावद्दुःख-
 मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वितिनिपुर एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासक्त्यादिकं नाविर्भावयति
 येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः
 स्यादतो भगवति कस्यामप्यधस्तायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्दृष्टगतानां
 जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
 जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशसावस्थारूपमपि दोषा-
 रोपरूपं भावं दोषत्वेनाख्यापयच्छ्रीमद्बुद्धवमुखेनेति सर्वं सुखम् । तस्मादन्तर्दृष्टगता-
 नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च 'जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकं मयि
 सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारबुद्ध्यापि
 सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्यजारबुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्दृष्टगता
 इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थेन श्रीवृन्दावनगोवर्धन-
 यमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवाणी-
 त्युक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि द्ये मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्य-
 संशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा
 जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरक्षोभ उक्तस्तत्र मा कदा-
 चिद्भगवानेवं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिजाप इति शङ्कां वारयितुं यथा त्वल्लोक-
 वास्तव्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य तत्त्वं परमकाष्ठपत्रं रूपमाधिदैविकमिति यावत्
 तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
 चिकीर्षा जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः प्रार्थितम् । तत्र भगवत्लोकस्थनित्य-
 सिद्धगोपिकाभावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षतासाम् । तत्र भगवत्लोकस्थनित्यसिद्धगोपि-
 कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यद्येतासां मध्यमं
 फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्यादा भज्येत । तस्मादपि न तासां मध्यमं
 फलं किन्तु तममेव । अत्रेपि 'दुर्लभो दुर्षट्थैव सुष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः
 सम्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्षट्त्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन
 मनोरथस्य सुशुभं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
 दुर्षट्त्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवाहितपतेरभावात् स्वस्मिन्

जारभावो दुर्घटोत एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्घटत्वोक्तिः सङ्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरथ
 इत्यत्र मनोरथे सुपुत्रं तु न सङ्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरथस्य दुष्टत्वेन सुपुत्रा-
 भावात् । तस्मात् सुमनोरथपदेन सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकभगवद्भोक्तृवास्तव्यगोपिकाभावसजा-
 तीयभावमनोरथ एवोक्तोयेति निश्चितम् । अत एवाग्रे मयासुमोदित इत्यनेन पूर्वं महोक्त-
 वासिगोपीभिर्मोदितो अनु पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सलो भवितुं
 योग्यो भवति । ममैतदधीनत्वादेतासां मोदनं विना न सलो भवितुं योग्यः स्यादिति
 भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेक्ष्येत, निकृष्टमनोरथस्य सत्त्वात् । एतदग्रे तु 'आगा-
 निनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुच्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ।
 पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वी रासमण्डले,
 जारधर्मण सुदोहं सुदृढ सर्वतोधिकम् । ययि सम्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'त्यनेन
 प्रवृत्तेनैताभिरप्रार्थितः किञ्चित्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुटमेव ।
 तत्रायं भगवदभिप्रायः । मया त्वागामिविरिञ्चिदिनरूपसारस्वतकल्पे पृथिवीस्वभारतक्षेत्रस्थ-
 मापुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावने सर्वभावप्रपत्तिस्तत्फलं च प्रकटनीय जीवविशेषोद्धारार्थम् ।
 तत्र सर्वभावप्रपत्तिर्निर्गुणा, तद्भाववतां देहादिकं च निर्गुणम्, तादृशीनां भगवत्सङ्गम-
 विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासमण्डलमण्डनायमानानां
 भावादियु सगुणत्वबुद्ध्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च मन्वन्तरोपि पृथः स्यादत
 एता एव श्रुतीस्वस्मिन्कल्पे अवतारपितृतासां भावादिकं च सगुणं विधाय सगुणभावः
 सगुणदेहः सुखदुःखादिकं च कर्मजन्यमिति ज्ञापनीयम् । एवं सत्वेतासां तद्भावतद्देहादि-
 नाशे लौकिकमिन्द्रशरीरप्रप्तौ सर्वभावप्रपत्तिरूपं साधनं तदुच्यं फलं भविष्यति, गुल्यानां
 भावादेर्निर्गुणत्वं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयनपि कार्यं सेत्सति । अन्यथा तज्ज्ञापनार्थं
 प्रयत्नान्तरकरणमापयेतेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जारभावप्रपत्तिः साह-
 जिकीति बोध्यम् । एवं च बृहद्भामनपुराणीयकथाविचारेणापि नैतासां मध्यमफलमायाति
 किन्तुत्तमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतरामिनिवेशेन । अत एव सुवोचिन्वाप्तुक्तं पुरस्ता-
 दित्यस्य द्वितीयव्याख्याने श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासा-
 मेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-
 गोपीः सगुणदेहः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं
 भावमुत्पाद्यतत्रिवर्तनेषुपि स्वयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तत्रिवृत्तिं विधायग्रे भावि-
 स्वरिहृद्बुद्धुःसखसङ्गमसुरउयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय
 मत्स्थान्येव सर्वं कृतवानिति निर्गर्वः । अत्र पुष्टिगार्गीक्षिकारान्तर्योदागार्गीया अनुप-
 पत्त्योन्वयसरपराहता इति सर्वमनवयमिति । न च तासां यदा सगुणदेहनाशस्तदैव
 भगवति सर्वजीवतत्त्वरूपभगवत्कौस्तुभे वा 'मण्डिरः क्वचिदागणयन्ना' इत्यश्रोक्तगोपि-

(अत्र एकं पत्रं त्रुटितमिति प्रतिभाति)——श्यानामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्मते कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तूक्तस्थानान्यतमस्थाने लयाद्भगवता सह ब्रज एव समागमनम्, पुना रासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनाभावविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव ब्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया क्रीडता रात्र्या'मिति भ्रमरगीतपद्यसुबोधिनीस्थश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् । तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्यागोत्तरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्बन्धिनी लीला दृश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकस्वकृतक्रीडाव्रजस्थितिकथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं घोषयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु घोषयेत्, स्वकृतक्रीडाव्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां स्वक्रीडाव्रजस्थिती अपि घोष्येते इति यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्यः समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः । अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः । अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रतिघन्धेन तथाभूताः कथं स्तुत्या इत्याशङ्कयाह कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीत्यवश्यप्रतिघन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् देहनिराकरण एवोपक्षीणम्, भवतीनां तु तद्दुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, अतो महुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्येति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां नाक्रूरागमनरूपमधुरोद्देश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तद्दुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, तास्तु महाभाग्यवत्यस्तास्मादवश्यप्रतिघन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनिवृत्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न प्रापितवदिति भगवान्न कथयेदेव । अक्रूरागमनभगवन्नयनदर्शनजक्लेशसैतासामप्यवश्यसिद्धत्वात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगतभिर्'यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । मजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा जनिता तथे'त्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरवृत्त्यव्यापित्रैकुण्ठान्तर्गतव्रजान्तस्वप्रपञ्चान्तर्गततवृन्दावने तत्रस्थनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकभावसजातीयभावेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा प्रपञ्चान्तर्गतवृन्दावने तादृशभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजाम्यह'मिति मर्यादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमिति साधीयसी पूर्वोक्तोक्तिः । एवमेवास्मिन्नेव ब्रजे ता आसिता इति

भवतीनामपि निर्यन्धेनैवात्र स्थापनमित्यनेनास्मिन् ब्रजे आश्रिता इत्यस्य व्याख्याने-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विशा-
ध्याये, 'तत्रैका विशृता भर्त्रा भगवन्तं ययाधुतम् । हृदोपरुद्ध विजहौ देहं कर्मानुबन्धन-'
मितिपद्यव्याख्यानसुषोधिर्न्यां भगवत्सङ्गतायाः स्थानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्यर्षो ज्ञेयः । एवं चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमायासेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिरन्तर्गृह्यतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचारणलीलायै भगवतो गमने रासलीलानन्तरं भगवतो गृह्यगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायंसमये परावृत्य भगवदागमने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासामपीति संयोगरसानात्रानुभव एवैतासानिति कथं वक्तुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

सादेतत् । वयमन्तर्गृह्यतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न तूत्तमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्वप्नारम्भपद्यव्याख्यानसुषोधिर्न्यां सन्ति च
सिंहासनाद्यत्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तनुजरत्रैः सकृत्तद्वि-
ष्यमवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थे इति, तत्रापूर्वविप्रयोगसंयोगात्मका पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णविप्रयोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तत्रान्तर्हिते
भगवतीत्यनेन पूर्णविप्रयोगात्मकस्तदनन्तरं 'तासामाविरभूदित्यनेनैकोनविंशत्याध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एवं च पूर्वस्वरूपाद्विश्वमेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतत्तु अन्तर्गृह्यतः प्रति न प्रकटमेव, अतस्तासां नैतादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरसात्मकत्वेनासम्पूर्णत्वात् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाविर्भूतमित्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'गावन्त्य उच्चैरितिपद्यव्याख्यानसुषोधिनीस्व-
शब्दो हि धूमवह्नोक इति श्रीमदाचार्यैस्तनुजरस्वकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अग्नेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्याद्यादृशेन भक्तियोगेन
व्यासिंस्तादृक् तत्प्रकटनायाधुनेव पुरुषोत्तमावतारादित्यादितत्तनुजरप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाधुनापदवाच्यान्तरधानकालतदधिकरणकपुरुषोत्तमावतारोक्तेरेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिविरिधिशुद्धशुद्धविरिधिविदिनरूपसारस्वतकले भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र पृथिवीक्षमास्तक्षेत्रान्तर्गतमाधुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेहं
भवतां प्रेयान्तासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीव्राक्षरमहान्तःस्थानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्थमुद्गुष्टिस्थानरूपश्रीमद्रोवर्धनयमुनासहितनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टकेवल-

शृंगाररसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिवचन-
सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारभ्य सार-
स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
एवं चेदं प्रघट्टकमेव मनसिकृत्यैतावत्कालाधुनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस्य
ब्रह्मकल्पादारभ्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
तथा च बाल्यमारभ्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसाभासतामाविष्करोति । किञ्च ।
रासमण्डलमण्डनाभिः कृतं 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
नन्दसुनुर्गतो हृत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये' इत्यादिषु नन्दसुतवल-
भद्रानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विपजलाप्ययाह्लालराक्षसा'दित्याद्युक्तकालीयादि-
भयरक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवामावेन भ्रम-
रूपत्वापातात् । न चास्तु भ्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रासमण्डलमण्डनाय-
मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनभजनकर्तृभिरेतादृशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
सुन्वादिनामाग्रहणस्य बाललीलामारभ्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तेः ।
अन्यञ्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्रोवर्धनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसज्येत ।
न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तेत एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रवणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्व-
गौणस्वरूपभजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधा' इतिपथेन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
सिद्धान्तितायाः परमतत्वताया मङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्राद्धान्तपद्धतिः कथं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सखि
कापि सापि सम्प्रति वरिवर्ति किमु ब्रजाधिपप्राणा । या नन्दसुनुमुरलीतरलं चेतः
समादध्या'दिति तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसुनुमुरत्या हेतुत्वोक्तिरपि कथं
समस्यसा स्यात् । श्रीमदाचार्यैरत्नानां तत्तनुजराजानां च ब्रजभक्तभावात्मकभगवत्स्वरूप
एव निष्ठावत्त्वात् । ननु तर्ह्यवतारसम्पूर्तिकाल इत्यस्यास्मत्प्रभुकृततथात्र काल इत्यप्रत्य-
कालपदव्याख्यानस्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृ पालनपूर्णयोरितिधात्वर्थानु-
सारात् सम्पूर्तिशब्दस्य सम्पूर्णता इत्यर्थः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
तत्रास्मदाचार्योक्तमार्गो हि फलमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव साधनम्, फलरूपो
भगवानेव च फलम् । तत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपभगवतो 'रसो वै स' इति ध्रुते

रसरूपत्वात् स्वप्नादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंबलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यपोषकभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपस्यैव । इदं यथा तथातुपदेमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च चाल्यमारम्य पैगण्डान्तं पूर्वोक्तप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
प्रजमक्तानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फला-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टस्वप्नादिसंयोगमुखे प्राप्तेषु बाह्यसंयोग-
सुखस्मान्निमित्तस्याज्ञातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतः परं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्याद्युक्तेन तदग्नितपितपूर्ण-
बाह्यसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगसुखपोष्यार्थगुक्तसंयोगपुष्टान्तर्हिते भगवती'त्याद्यु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'ताप्तामाविरभू'दित्याद्युक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्ण-
संयोगसुखस्वरूपादपि कोटिगुणेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णे वनं यात इत्याद्युक्तेन पूर्वोक्तपूर्णतरसंयोगसुखपुष्टेन परार्थगुणभाविंसंयोग-
सुखपोष्यार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वोक्तपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितवहुपरार्थगुणपूर्णतमसंयोगसुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरप्यक्रूरकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगसुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभरणानन्तगुणान्तरबाह्यसंयोग-
सुखस्वरूपेण चेतैवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भविष्यति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारेत्यादिना एकदतरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानीं'मन्तर्हिते
भगवती'त्यादि . . . . . उच्यते इति सम्पूर्णा जायत इत्यवतार-
सम्पत्तिकाल

न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जातेत्युच्यते ।
समाप्तिरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पत्ति-
काल इत्यस्वावतारसम्पूर्णाकाल इत्यर्थः सम्पन्न इति नन्वित्यादिभवन्नञ्चोत्तरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं मध्यम् । बन्धुनारविप्रयोगस्यैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तद्विहृतावत्
किञ्चित् फलं मध्ये मध्ये जायमानो मक्तानां देहस्थित्यर्थपुपुत्स्ये भवति । भगवद्विषयक-
विप्रयोगसातिदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यानागमनम्, संयोगस्यैव
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । चन्वन्न किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
विशोग' इति पद्यव्याख्यानसुषोभिन्पाम्यदेहभावेनात्मा यौग इति देहेन सह त्रियोग
आविर्भूतस्योच्यते । तदपि न पश्ये । समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तते इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन त्रियोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
यथाशिकाष्ठयोः । पूर्वसम्यग्धेनैवेता अर्थदग्धाः, पुनः सम्यग्धेन सर्वदाह एव स्यात् ।
सुखातुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यमिष्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवदभिष्यत्तया । सर्वधाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बन्ध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तृत्वादिप्रघट्टकपर्यालोचने काष्ठान्तःस्थिताग्नेरभिव्यक्तिर्यथा वाह्योपाधिसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिल्लतावद्भगवत्संयोगादिप्रयोगस्यैव सार्धकालिकत्वादिप्रयोगस्यैव फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्यादेरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मथुरात आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सदृशान्त-मतोयं वियोगो हितकारीति भावः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । राससामयिकवियोगोत्तर-सञ्जातसम्बन्धेनैवेताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथगतानार्धदग्धाः, अतःपरमिदानी-न्तनसम्बन्धे मथुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयाथे स्पष्टोर्थे इति वदन्ति । तथापि वदामः । भगवद्भ्रूणसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्तापजनकः शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्रान्नादिपरिपाकजनकोऽग्निस्तु तापजनकः । हिमादि-रूपोऽग्निस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्तावत्पर्यन्तं हिमरूपोऽग्निः स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलता-गुणेन देहादिनाशकरश्च । एवं रसरूपो भगवद्भ्रूणिरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विधः । तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो घन्दिस्तापकारकः, संयोगरूपो वह्निस्तु शीतलताकारकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देह-जीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो वह्निस्तु जीव-लयसम्पादकस्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य लये सम्पन्ने स्थितोऽपि भक्तिमार्गीय-जीवात्मा रसानुभवाभावाद्ब्रह्म एव भवतीति तत्राशकारकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्त-सर्वदाह एव स्यादित्यत्रलदाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यत्राप्याचार्योक्तनाश-पदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवसाविकृतत्वान्नित्यत्वात् काष्ठादिदाहवदाहस्य देहादिनाश-वन्नाशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेताभिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूता-नन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रस-मार्गीयफलाभावः सम्पद्येतैवाविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न च लयसम्भावनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि पुनरपि वहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगाविर्भावावश्यकत्वम्, तदैतेनैव विप्रयोगेण चारितार्थ्यात् पिष्टपेपणन्यायप्रसक्तैः । न च मुखानुभवार्थं वहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति वाच्यम् । अन्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवसिद्धिरिति श्रीमदाचार्यरेवोक्तत्वाद्दहिराविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिति दिक् । यदा । वहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्यायमर्थः । प्रपञ्चप्रादुर्भूतमथुरागतभगव-त्सम्बन्धे महासुखानुभवे जाते पुनरपि रसरूपभगवत्स्वभावादिप्रयोगे जाते यथा यथा

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मयुरागतस्वरूपेण विप्रयोगे पूर्वतापादपि कोटिगुणे तापे जाते देहनाश्च एव स्यात्, एतच्चापस्य प्रलयाभितापादपि प्रयत्नत्वात् । यथा बाह्याधिक्राष्टसम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्र पूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धेनेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्था बोध्यः । तस्माद्दहिराविर्भूतस्वरूपेण भगवान् सम्बन्ध्यते । सुखानुभवस्त्वन्तरानुसन्धानेनःस्थिताभ्यभिष्यक्तिवदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविर्भावान्त्वर्थादिरानुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य बाह्यप्राकट्यादेव घहिरपि भविष्यत्येवेति घहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्थस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखातिशयोत्तरसञ्जातविप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भविष्येवेति वाच्यम् । बाह्यतृणतूलरूपोपाधिसम्बन्धाभावे भयनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्थवह्निर्न काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्बन्धाभावे घहिराविर्भूतस्वरूपमप्यित्वात्र देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीततापक्लेशनाशरूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्तपप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासामपि लयरूपस्युक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, परं तस्मात् पृथक्कृत्व भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपष्टम्भकरूपा 'यत एतद्विमुच्यत' इतिफलप्रकरणीयपञ्चाध्यायीपद्यव्याख्यानमुपोषिनी द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणेऽप्येव प्रतिक्षणं प्रगोर्भवतीति प्रशालनादि पक्षस्येति न्यायाद्बहिःप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्बन्ध्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । बाह्याननुसन्धानेननुसन्धाने वा मानभेदान्तर्वेष्टिःप्रकटरसस्वरूपसंयोगो तु करोत्येव प्रभुः । तासानभिलषितत्वाद्द्रसमागोदपरमफलरूपत्वाच्च । तस्मात्त्र विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वाभिरागजनितविप्रयोगस्य संयोगोपकत्वात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदयवद्ब्रह्मभक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदयोषि श्रीभागवते श्रुतः स्यात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगोच्छेदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वपोषकत्वज्ञानादेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्प्रकत्वाद्द्रसरूपभगवत्प्राप्तौ विप्रयोगोप्याग्रादिफले त्वग्नीजादिवदन्तर्गतो भवति तथापि त्वग्नीजादिप्राप्त्या यथाप्रफलरसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्द्रसप्राप्त्या तु त्वग्नीजाद्याकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्त्या संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु विप्रयोगाकाङ्क्षा तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्यमाणसैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भस्यावा-
 'मतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन ह्यन्तरं तु महाफल'-
 मितिकारिकायां रमणपदवाच्यबाह्याभ्यन्तरसंयोगसैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् ।
 एवमेव 'स्वानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः मुष्टो यथान्तर्निविशे-
 त्युनः । तदर्थं भगवांस्तस्यु ङीठया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भ-
 कारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगसैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अत
 एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति श्रमरगीतपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यामपि फलसाधकत्वान्द्र-
 क्तिमार्गे विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्रियते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाध-
 कत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगसैव परमफल-
 रूपता कथं सङ्गच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकट्यं तद्विदितवत्
 किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् ।
 तामिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगसैव तदाकाङ्क्षाविषय-
 त्वात् । इदं तु दक्षमस्त्रन्धीयपद्मत्रिंशाध्याये 'अहो विधातस्त्व न कचिदया संयोज्य
 मैत्र्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् विद्युगह्वयपार्थकं विचेष्टितं तेर्भकचेष्टितं यथे'-
 ल्यारभ्य श्लोकचतुष्टये 'निवारयामः समुपेत्य माधवं किञ्चो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः ।
 सुकुन्दसङ्गात्रिमिपार्थदुस्त्वजाद्वैदेन विध्वंसितदीनचेतसाम्, यसानुरागललितस्मितवल्यु-
 मन्नलीलावलीकपतिरम्भणरासगोष्ठ्याम् । नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः
 कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मितिश्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्काल-
 लिकमेव संयोगं दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तद्विदितवत्-
 देतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्वत्तुजरलैश्च कण्ठरवेण कुत्राप्यनुक्त-
 त्वाच्च । तस्मादन्तर्बहिर्दिवा रात्रौ चातृषिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्वत्संयोगपोषार्थं विप्र-
 योगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्वप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपि-
 काभिः सह क्रीडति भगवानिति कृतं विस्वरेण । ननु तथापि नान्तर्ग्रहगतानामेवंविध-
 सम्पूर्णस्वरूपभगवत्प्राप्तिरेतासां मुक्त्यनन्तरमेवैतादृशरसलीलाप्राकट्यादिति तत्राप्यफलस्य
 मध्यमफलत्वमस्माभिरुच्यते इति चेत्, अत्रोच्यते । सगुणशरीरत्वामोत्तरतत्क्षणप्राप्त-
 गुणातीतदेहेन भगवत्प्रकटगतानामन्तर्ग्रहगतानामपि 'तामिः समेताभिरुदारचेष्टित'
 इत्यादिलीलासौभगजन्यमदमानलीलाप्राप्त्युत्तरसामयिकान्तर्धानलीलागारम्य 'यामवाहु-
 कृतवामकपोले'त्याद्युक्तयुगलगीतलीलान्तसर्वलीलानामपि प्राप्तिरेतासामिति श्रीमदाचार्य-
 तत्तुजरानां हि सिद्धान्तः । अत एव 'ता दृष्टान्तिकमायाता' इतिफलप्रकरणीय-
 पद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां 'यास्तु समाहृताः समागतास्ता न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणा

अन्यसम्यन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यश्लेषतया भजनगयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वमानप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्नाह' इति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुजरसैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्यह्यगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्यन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृह्याभावात् तत्र गमनं धाधितमिति न निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्यह्यगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते खेतासामिदानीं उप इति तन्निवारणप्राप्तेरभावाच्छ्रीमदाचार्योक्तिस्तत्तनुजरसोक्तिश्चासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्यह्यगतानां गुणतीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसज्जनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि ठीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तुसमफलत्वमेवेति व्यर्थं एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-निमानः केपात्रिदिति सर्वमवदातम् ।

श्रीबल्लभतस्तुतवरविष्टलगायाद्विरेणुलवपलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविष्टतिसेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

सूर्ध्व्यज्जलिं ननु निधाय निधाय भूयो

भूयः कृपालुषु महस्तु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयका भवद्भिः

तत् पुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इतिश्रीबल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविष्टलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्भुद्बुद्धिना सुयुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविष्टतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ इदं पद्यं जयगोपालकृतवद्विभुंखगुणस्वसाम्येऽपि विद्यते । आरम्भस्य 'सर्वेषु देवतयामिति' पद्यं तत्कृत-
तेतिरीयमाश्वस्यम् । इदं पद्यद्वयं कृतं वदुत्यासां दीक्षायां प्रच्युतता पद्यानिवेशितमिति प्रविभाषि ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्य श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलमिधम् ।

ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि ययामति ॥ १ ॥

सांख्ययोगावभेदाद्यौ भक्तिर्भेदकरी हरौ ।

खेहासक्तिव्यसनिनी तसिद्धौ स्वाङ्गवित्तजा ॥ २ ॥

व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तितः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्त्वावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना ब्रह्मवादसिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुकामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा बहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिकृतिरूपस्य' काश्मीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्बुङ्गस्नानपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु मृदु' संस्पृश्य लोकवत् सखेहं क्रियमाणा सैषा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्मार्जनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यान्तरणक्रीडनोपस्करणपीठस्वण्डाक्षिभृङ्गारादियोजनात्तादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्बूलफलकन्दमूलशाकामान्नरस-संशोधनधनवसनभूषणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या बहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदस्यार्थः । सैव स्वतदुक्तिर्वेति तत्रोक्तः । तत्सिद्धौ 'रात्रे प्रेमासक्तिर्यस्यस्यस्यपरिणतायां भक्त्याः सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्वक्ष-योपन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविधमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाण्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोप-योगिदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिकृतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जं यत् तत्तथा । स्वेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवारैः सहितस्यात्मनो जीवनशक्तत्वं 'श्रुति'कुमारिकाणामिव, तत्परित्यजने च स्वेच्छयाशक्तत्वमित्यैहिकमन्तर्देहगतानामिव । तान्कादाचित्कीस्वेच्छया 'मुत्र' भगवन्नोकगमनशक्तत्वमित्यामुष्मिकं भुवादेरिव तत्तथा । 'मृत्योः कृतैव मूर्ध्न्यङ्गिमास्तोह हरेः पद'मितिवाक्यात् स्पर्शमगिन्यायेन तेषामप्राकृतत्वेन त्यागासम्भवात् भगवदानन्दानुभवसामर्थ्यं यत् तस्यालौकिकस्य दानेनाद्यो मनोरथः उत्पन्नः प्रमाणानुसोधी प्रमेयैकसाध्यो मनोरथः स्वामिलपितरूपो 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यात् तद्भजनानन्दानुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालक्रमप्रकृत्यनर्धानत्वं द्योतितम् । द्वितीयायाः फलं सायुज्यम्, तदपि द्विविधम्, रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्मन्ताभावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह शुनर्त्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, तद्भक्तानां भेदतस्तदत्तसखित्वतस्तदानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः, अपरत्र सहैव तैः स इति सार्थकतैपामन्यत्र नेति तारतम्यम् । तत्र स्पष्टमेव पार्यदानामसुरावेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अत्राहृतभूतभौतिकतृणलतौषधिविशुद्धपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी घोष्यः । पूर्वत्रापरोक्षमेवात्र च परोक्षमिति भेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽसुरूपे च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेति निरूपितम् । वेति चार्थं ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेपि न कालो नियामकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न नियामकत्वार्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न च विकारो न महान् प्रधानं,' तृतीये 'न कर्हिचित्प्रत्ययः शान्तरूपे' इति, कपिलेनोक्तं च 'नष्ट्यन्ति नो निमित्तो लेहि हेति'रित्यादि१॥

तत्र सेवायां प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति प्रासङ्गिकं प्रतिबन्धमपि त्याज्यत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यान्तु बाधकम् ॥ २ ॥

अत्र बाधकमित्येकवचनेन मिथितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्य विवृण्वन्ति, सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । अत्रोद्वेगः साधारणः स त्याज्य एव । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धमौगौ निरूपयन्तोऽनुसोधरूपस्य प्रतिबन्धस्थानिवर्धत्वेन पाठक्रममनपेक्ष्यार्थकमतो भोगं विवृण्वन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव, अलौकिकस्तु न, तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां प्रथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानन्दानुभवमौगे प्रवेशात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽसाधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मानुरोहरूपस्त्याज्य एव, स्वाधीनत्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्काहुः त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जननहेतुभूतं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकेवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात् कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया अवसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तन्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रभोरेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमचिकीर्षितं चेत् तदा स्वस गतिर्न हीति निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यातव्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे तदान्यसेवापि व्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्काहुः तदा आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपलिङ्गेन स्वस्यासुरत्वमनुमेयमितिभावः । तत्रासुरत्वमागन्तुक वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन शोकाभावमात्रं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकसामर्थ्ये भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्वरूपतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । पाठान्तरे अत्यो भोगः सविघ्नः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्दलादेतौ सदा मतौ ।

अत एवैताविति विवृतौ । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित् तस्य स्यादिति तदभावार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहंमम-तया जन्मकर्मप्रवाहमार्गस्वरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं निवार्य उद्वेगरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलमावे भगवतो दातृत्वाभावं हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आवेन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्देगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थस्यापि सेवाया अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकगोत्रे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पश्यादिकं विष्णुवर्हिर्मुंशमेव त्याज्यम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्निबन्धे 'गृहं सर्वार्थमना त्याज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासदिकं निरूप्य एतद्विचारभावस्यकलेन यत्तुमुपसंहरन्ति ।

अबद्ध्येषं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः यदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तनयी वा विधिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वं मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे विधिवसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्देगादिकमेव न पापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-से'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीपैर्नेयं भाष्येत्युच्यतां किन्त्वन्वैरेवेत्याशङ्क्याहुः तदीपैरपि तदित्यादि ।

तदीपैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसापकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रभुस्तु नैव विलम्बयेत् । मध्यखैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यशाप्युपदिशन्ति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्भावेन मनसो भगवत्त्वपरतायां गुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् पुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं निचारणीयेत्याशङ्क्यायामाहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

स्वार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीशाचार्यवर्ममत्तमार्गानुवर्तिना ।

सेवाफलं सविष्टति विवृतं च वक्ष्यामि ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभट्टात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविष्टतिविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।
नमामि तद्रजोलेशलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।
निर्णीतं तत्र मे घोषस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वर्यं तत्सुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटीकरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्प्रकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याकाङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशायामाचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणं मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तस्वेदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादृशपूर्णलौकिकैश्वर्यधीर्यादिगुणवता समं साम्येन रतिः रसोद्बोधश्च भवतीति तयोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन महता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसाभासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्यन्मनोरथः ॥ १ ॥

‘मानसी सा परा मते’त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेत्यलौकिकस्य प्रमोदने परमकाष्ठापन्नस्वरूपसम्बन्धाभिलाषरूपमानदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वोत्कृष्टो मनोरथः सिध्यत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिं प्राप्नोति, फलसम्मुखो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः । तदुक्तं ‘चेतन्तत्प्रणमं सेवे’ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा नित्वा च द्वे अङ्गे, तथापि मुख्यमङ्गं दानम्, यतस्तत्करणेषु यदा दानं भवति, तदैव तादृशी मा भवति, अन्यथा मर्यादामार्गायभक्तानामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

तद्भावोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्करणेपि दाग्नेनैव तादृशभावः सिध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाहमूले ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवसादिसमयरूपः
नियामको न, भगवदिच्छैव सर्वं लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालापेक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादामार्गाङ्गीकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितस्त्रेहेन तदात्मतया सामुज्यं
साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपे भवेन्न स्वधरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाऽभावात् स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरू-
पात् धृयक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्मार्गेपि दातुत्वामि-
प्रयोगैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिर्हसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रचुरणैर्भक्तिमार्गीयभक्तकृते-
स्सारम्य, अत्रापवर्गवर्त्मनीत्यन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादक्षरसुक्तिरेव
फले, न तु पुरुषोत्तमसामुज्यम् । अक्षरमुक्तौ तु आद्यफलदानेच्छाऽभावात्तदर्थं वरणमेव
वाञ्छीति नाद्यफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसामुज्ये तत्सम्भावना
वर्तत इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलाद्भुक्तत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्वरणं तन्मार्ग-
द्वये एव, न तु प्रवाहमार्गे, तदप्युक्तं भक्तिर्हसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गत्रयेपि निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्नित्यनिवारणे त्रयाणां
साधनपरित्याग इति विवरणे विवृतम् । तयोद्देशसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्वं ज्ञात्वा तत्त्यागेन तस्यापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्देश'मित्यु-
क्तत्वाद्न न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवन्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽभूचेत् स न कर्तव्य इति विचाररूपबुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे वदिष्यन्ति ।
लौकिकभोगस्तु विषयरूपत्वात् बाधक इति तत्साधनवस्तुमात्रस्याभादेव तत्याग इति
तदेव त्याज्यमित्यर्थः । एवं तत्रयं त्याज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतन्नयाणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुमात्रोपयोगात्तत्यागे कथं तन्निर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिकं त्यजेदपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगवदर्थमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थमुपयोज्या इति भावः । तदनन्तरं बाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहितं प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एव बाधकानां परित्यागे निर्विघ्नसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतुं निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत इति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य विवरणे भगवत्कृतश्चेत्यादि विवेक इत्यन्तम् । अस्मायमर्थः । यदि भगवतः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्न भवति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं विवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेऽपि प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां विवरणे विवृतम् । आसुरोऽयं जीव इति । एवं तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेह-युक्तम्लेच्छादिषु कस्यचिद्वैवजीवत्वात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिद्वैव-वशाद्भगवद्भक्तसङ्घेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दान्त्वाभावात्तत्र प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदेवासुरी योनिमापन्ना इत्यादिनो-क्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्घानुभावात् ज्ञानमार्गेषु स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तत्रापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूर्वोक्तफलविषयिणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्ये-त्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

विवरणे ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावात् द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । स्वस्य पूर्वोक्तसंसाररूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशोऽप्येति सर्वथेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविषयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेषु सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाद्य इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु व्रतते, परन्तु फलस्य कियञ्जन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादाप्राज्ञीकारः तस्य तथैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धश्चेद् भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अज्ञीकारस्तस्य तन्निवारणेन तादृशतस्मिद्धौ तत्फलं भवेदिति सा तथेत्यर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलस्याभावो यथैतादृशे प्रवाहमार्गे तदर्थमज्ञीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विमूर्तिरूपत्वमिति महद्वैलक्षण्यात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य व्यवस्थानुपस्था प्रथमवृत्तौ सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तत्रापि भगवतो दातृत्वभावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्ययस्यामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेपि दातृता नेति न, यत्र एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाज्ञीकारः, किन्तु तत्र मूलमूलं साधनं यद्गृहं तद्रूपकमिति तत् त्याज्यमिति श्रेयः । तत्प्राये सर्वथा भोगाभावात् प्रतिबन्धकाभावेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति शक्यः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चिदपूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागस्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मकभक्तौ सत्यां कर्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुक्तं सन्यासनिर्णये 'सन्यासवरणं भक्तौ' 'अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगाभावात् सेवानिर्वाहार्थं च त्याग उच्यते इति कथमेकवाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोन्यत्वे । प्रथमं स्वमार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा अव्यावृत्त्या गृहव्यावृत्तभावे न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थमुपयोगेन स्वधर्मतः करणे सिध्येत्, तथेदमुच्छलं भवेत्, नो चेत् भजनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वोत्तमा तस्य त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्सङ्गेन पुत्रकलत्राद्युपभोगे स्वस्य भजनासम्भवे शरणगतिर्भज्येत, तदा सेवाऽभावे प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागोपि न, तदभावे फलाभाव एव च स्वादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तद्भोगाभाव-

सिद्ध्यर्थं तथा तत्सेवासिद्ध्यर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणामिप्रायेणैवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवाभावानुपपत्तेः, साधनभक्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेपि 'प्रति-
कूले गृहं लजे'दित्यनुकूलतत्यागाभावाभिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तत्राशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फलं भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्णा क्रमेण सर्वविषयत्यागे, ततो तप्तभावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भवेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं ध्रुवं फलं तदेवेतिभावार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारभ्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलगृहत्यागेनानुकूलगृहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिद्भोग-
सम्बन्धेनापि भावनाश इति तदभावेन तद्विगाढभावपोषादिना पूर्णविरहानुभवार्थं संन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः संन्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्रं भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् विरहानुभवाभावात् फलाभाव इति । ततस्तत्पूर्णानुभवे दशभावस्यया प्रति-
बन्धकदेहनिवृत्तौ अलौकिकतत्प्राप्त्या तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावार्थं भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वसमर्पणरूप एव त्याग उक्तः, न तु संन्यासप्रकारः । यतः संन्यासे तस्य पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तबाधकत्वात् । अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय
इति निषेधोप्युक्तसिद्ध एव । अग्रेपि त्वयोपशुक्तेपि विरोधो भवतीति । संन्यासस्तु तादृश-
भक्तावेवेत्युक्तम्, 'संन्यासवरणं भक्ता'विति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वान्न कोपि
विरोध इति ज्ञापितम् ।

एवं मार्गत्रयसेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अवश्येयमिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्वनिरूपिका मडुक्तिः अवश्यं भाव्या, सर्वथा सदा,
भाव्या कर्तव्या । अथवा अवश्यं यद्यपि स्ववशेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भाव्या, भावयितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत् एव सर्वं भविष्यतीति सर्वथा
कर्तृत्वमुक्तम् । आवश्यककरणे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
मडुक्तप्रकारातिरिक्तकरणे सर्वोत्कृष्टफलाभावो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः ? सर्वैस्त्रदेव क्रियते तत्राहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्बन्धिभिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मद्गुक्तरीत्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मद्गुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनादिभाववान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मद्गुक्तकरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्यागामावे विजातीयसङ्गेन भावशैथिल्यात् फलामाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तादृशस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागे कृते स्वरूपसङ्गाभिठापायाः प्राचुर्याधिगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वास्वास्थ्यादिकं निरन्तरं भवति तदा तादृशदशायां मध्ये कदाचित्सस्य भगवल्लीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्येनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचितमित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सद्गयासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं वान्यमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावस्त्याग एवेत्याशयेन विवृतास्तुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृशप्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मन्मतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं मुष्टेव मविष्यतीति 'माव.' । अकारणे, 'ग्याफरुमाहुः कुसृष्टिरिति.' । अत्र, एतत्प्रकारत्वेत्याफलमित्युत्पद्ये-रूपमद्गुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिशेदुत्पद्येत वै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्येत्यर्थः । करणे सर्वस्वहानिरेवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतेरर्थो यद्यपि विवृतो महत्तरणैः ।

तदपि तदेव हि गूढं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतरथा वा नो जाने सङ्घिरीक्षणीयस्तत् ।

कृपया च मार्जनीयस्त्रेण ततोहं विमूषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे मम । तिष्ठतां विकचे नित्यं तत्प्रभावोत्र भावुता ॥ ३ ॥

इतिश्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विपयकः	सिद्धिविपयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकभोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्,	लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । प्रतिबन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवश्चा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तदवैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीबल्लभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुकूपयास्माभिस्तेषां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीबल्लभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिभाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदत्र वाचकानां जिज्ञासा-तृप्त्यर्थं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति १२, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपापीर्य भगवता साधनतामापादितेति वेषुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्मानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकट्य एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलत्रयमपि, यत्र धर्ममूतानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममूतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमात्रदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २७, उभन्ते—इत्यस्मानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसख्य-दासानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्मानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-बन्धकत्वाभावादत्र यस्मिन्नुजाक्षेतिश्लोकव्याख्यातः सर्वथा भगवन्तमप्रपन्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपन्नो ननुगतो भगवदनुपयोगीति यावत् । नवरत्ने चित्तद्वेगमित्यस्याभासे चित्तस्य पुत्रादिपरता उद्देश्यपदार्थो निरूपितः । अन्यपरतैतियावत् । तत्रयायेन त्रयमर्षादं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ५, मूलार्थः—इत्यस्मानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्तद्वाचकं प्रतिबन्ध-रूपम्, एकं च तदाधारस्य साधनस्य वाधेन वाचकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यस्य वाधकथनेन सामर्थ्योत्पत्तेः पूर्वनेतत्सम्भवे सामर्थ्यं भोत्वघेतेति सिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणान्निवेदनपदार्थनाशामावेपि तद्वाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तद्देतुमृताभ्यासवाधेन
सेवानम्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाधकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपन्नत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध,
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्बुद्धयं निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्चेन्न निविशेत्तदभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्नकरणेपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुपेरेण
सिद्धेति चतुर्यस्कन्धे निरूपितं तथाप्राप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाम्नार्थं काल्यापनी-
पूजेति काल्यापनीपदनिरुक्तौ सुयोधिन्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्वं च
तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वेच्छमप्येतदनुगुणां करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुरपमिति । लीलास्येषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वासुरत्वं तेषु । आशुनिकोयं त्वासुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वाभावात्—इत्यस्यानन्तरं 'विद्यमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्बलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रभुशेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकेवेदस्वास्थ्यं हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	दृढाद्	दृढात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	विवरणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is, the last and the most important of the famous sixteen small Sacred Books of Sri Vallabbacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adbikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Purushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Sri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjiwandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopala Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Sri Vallabhalalaji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Usarval Sankhalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lalubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimadacharya. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Sri Jivanala Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

30th DAY
19th December 1916. } .

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

तथानिरूपणाच्चिदेनपदार्थनाशामावेपि तद्वापस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निवन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवापश्च तदेतुभूताभ्यासवापेन
सेवानभ्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वापकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषयत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विद्वृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोग सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिवन्ध
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिशेखरद्वयं निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारण्यः प्रतिवन्धः । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्त-
नादौ हरिशेखर निविशेत्तदान्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिवन्धः ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'शुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्रकरोपि तदनुचिन्तन न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिवन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'श्रुत्वा गता भक्तिः कुबेरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथाशाप्यामृश्व नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशार्थं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुशोभिण्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिवन्धत्वं च
तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुरप्यिति । लीलास्थेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिवन्धः सम्पाद्यते न त्वामुरत्वं तेषु । आधुनिकोयं त्वामुर एव भगवता प्रतिवन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वापकत्वाभावात्—इत्यस्यानन्तरं 'विद्यमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्बलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रमुशेदिलम्बत इत्युक्तम् । लोकवेदस्वारथ्यं हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	द्वयद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	सु
"	९५	"	२१	विवरणे	चरणे